

Από Α. Κακριδής επιμ 2024, 200 Χρόνια Ελληνικής Οικονομίας. Μεταξύ Κράτους και Αγοράς, Τράπεζα Ελλάδαος

Γυναίκες εν κινήσει: ο μακρύς δρόμος προς την ισότητα

Αντιγόνη Λυμπεράκη

1. Εισαγωγή

Στην ιστορική διαδρομή των τελευταίων 200 χρόνων όλοι οι δείκτες της οικονομικής και κοινωνικής απελευθέρωσης των γυναικών σημειώνουν αδιαμφισβήτητη πρόοδο. Σήμερα, στο ψηλότερο σκαλοπάτι της οικονομικής ενεργοποίησης των γυναικών, οι κοινωνικές αντιλήψεις καταγράφουν οπισθοχώρηση προς την εξιδανίκευση της μητέρας-νοικοκυράς, η οποία μόνο επικουρικά μπορεί να αποκτήσει οικονομικό ρόλο. Αν ρωτήσουμε τη γνώμη των πρωταγωνιστριών, διαπιστώνουμε ότι, ενώ αναγνωρίζουν τα βήματα προς την ισότητα, εντούτοις η επίτευξη της συλλογικής νίκης είναι πικρή σαν προσωπική ήττα. Γιατί όμως μια κοινωνική νίκη αφήνει πικρή γεύση; Επειδή οι προσδοκίες πολλαπλασιάστηκαν ταχύτερα από τις πραγματικές ευκαιρίες; Αν είναι έτσι, λίγη υπομονή θα λύσει τα προβλήματα δυσφορίας. Μήπως όμως η πικρή γεύση οφείλεται σε κάποιους αόρατους ανασχετικούς παράγοντες που λειτουργούν σαν λάστιχα, τραβώντας τις γυναίκες προς τα πίσω και επιβραδύνοντας την πορεία τους; Σε αυτή την περίπτωση δεν αρκεί η υπομονή – πρέπει να εφαρμοστεί συνειδητή πολιτική.

Το οικονομικό αποτύπωμα των γυναικών και οι εντάσεις γύρω από τους ρόλους των φύλων συμπυκνώνουν διαχρονικές αντιφάσεις της ανάπτυξης και του εκσυγχρονισμού στην ευρωπαϊκή πορεία της Ελλάδας. Πορεία με καθυστερήσεις στην εκκίνηση, με επιτάχυνση επιτυχιών, αλλά και ορισμένα εμπόδια να επιμένουν, με αντιλήψεις που παλινδρομούν ανάμεσα στο παλιό και στο νέο, στην Ανατολή και στη Δύση, στο κράτος και στην αγορά. Η ισότητα των φύλων, με την έννοια τόσο της ισότητας ευκαιριών όσο και των αποτελεσμάτων, αποτελεί ένα ενδιαφέρον φίλτρο μέσα από το οποίο μπορούμε να ξανασκεφτούμε γνωστά και άγνωστα στοιχεία της διαδρομής αυτής.

Τα θέματα φύλου στη δημόσια συζήτηση στην Ελλάδα έχουν μακρά, αλλά όχι ιδιαίτερα γνωστή, ιστορία. Από τα μέσα του 19ου αιώνα αναπτύσσεται προβληματισμός γύρω από την εκπαίδευση των κοριτσιών και το άνοιγμα κλειστών επαγγελματίων στις γυναίκες. Στη στροφή προς τον 20ό αιώνα, οι προβληματισμοί για την ισότητα και τον «πραγματικό» προορισμό των γυναικών πυκνώνουν και συνοψίζονται καλά στις φωνές όσων γράφουν στην Εφημερίδα των Κυριών, αλλά και αλλού. Είναι το διάστημα εκείνο που οι γυναίκες φαίνεται να αποκτούν συνείδηση του φύλου τους. Ως προς τα πολιτικά δικαιώματα, αυτά θεσπίζονται με μεγάλη καθυστέρηση στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα, ενώ η καθολική ψήφος καθιερώνεται μόλις το 1952.

Αν ο 20ός αιώνας έχει ονομαστεί «ο αιώνας των γυναικών» επειδή σφραγίστηκε από ανατροπές αντιλήψεων και οικονομικών ρόλων ανάμεσα στα φύλα, πόσο ισχύει αυτό για την Ελλάδα; Πού βρίσκεται η Ελλάδα στην κυλιόμενη σκάλα ανόδου προς την ισότητα ανάμεσα στις γυναίκες και στους άνδρες; Από τη Μεταπολίτευση κι έπειτα, τα θέματα ισότητας φύλου κατέλαβαν περισσότερο κεντρική και ορατή θέση στον δημόσιο διάλογο, στις κινητοποιήσεις και στις πολιτικές. Σε αυτό βοήθησαν η περιρρέουσα ατμόσφαιρα του κόσμου των ιδεών, το σκίσημα να καλυφθεί γρήγορα το κενό που μας χώριζε από την Ευρώπη, η διαθεσιμότητα πόρων από τα Ευρωπαϊκά Ταμεία και η

διεκδικητική φωνή γυναικών που εκπαιδεύτηκαν, εργάστηκαν, γέννησαν και προσπάθησαν προς αυτή την κατεύθυνση, διαπιστώνοντας ότι το παλιό καλούπι δεν τις χωρούσε πλέον.

Στο παρόν άρθρο επιχειρώ να «κάνω ταμείο», καταγράφοντας την πρόοδο και τα εμπόδια της οικονομικής χειραφέτησης των γυναικών. Ξεκινώ με μια σύντομη αναδρομή της περιόδου από τον 19ο αιώνα μέχρι τη Μεταπολίτευση και, στη συνέχεια, επικεντρώνομαι κυρίως στις εξελίξεις των τελευταίων 50 χρόνων. Πρόκειται για το διάστημα της απογείωσης της συμμετοχής των γυναικών στην αμειβόμενη απασχόληση, της κάλυψης του χάσματος στην εκπαίδευση και των σχετικών βελτιώσεων στο μισθολογικό χάσμα. Στη συζήτηση παρακολουθώ τις διαχρονικές τάσεις, αλλά και τα κύματα των αλλαγών που σημειώνονται από γενιά σε γενιά. Παράλληλα παρουσιάζω και τη συγκριτική επίδοση της χώρας στην ισότητα των φύλων, αντιπαραβάλλοντας την πρόοδο που σημειώθηκε με τις αντίστοιχες επιδόσεις άλλων ευρωπαϊκών χωρών, και ειδικότερα των μεσογειακών. Η σύγκριση δεν ευνοεί την Ελλάδα. Στη συνέχεια εντοπίζω δύο επιταχυντές (την απασχόληση στο Δημόσιο και την ευεργετική «ένεση» στην προσφορά εργασίας από τις μετανάστριες) και δύο ανασχετικούς παράγοντες (τη μισθολογική τιμωρία λόγω μητρότητας και φροντίδας, και την άκαμπτη αγορά εργασίας, που είναι προσαρμοσμένη στα μέτρα του άνδρα-εργαζόμενου και της γυναίκας-νοικοκυράς). Τέλος, παρακολουθώ τις μετατοπίσεις που σημειώνονται στις αντιλήψεις και στα βιώματα. Όσο αυξάνεται ο οικονομικός ρόλος των γυναικών τόσο οι αντιλήψεις δείχνουν να κινούνται προς την αντίθετη κατεύθυνση. Κλείνω την ανάλυσή μου με ένα πικρό συμπέρασμα: η πανηγυρική διαδρομή των γυναικών προς την οικονομική και ουσιαστική ισότητα – το ταξίδι στην κυλιόμενη σκάλα ανόδου – ήταν μια μεγάλη κινητοποίηση που, σε κάθε επεισόδιο της ζωής, απαιτούσε ένα βήμα όπισθεν, στο προηγούμενο σκαλοπάτι της κυλιόμενης σκάλας, ξανά και ξανά.

2. Από τον 19ο αιώνα μέχρι τη Μεταπολίτευση: Η κοινωνική θέση των γυναικών και οι μάχες των ιδεών

Ο 19ος αιώνας είναι συνυφασμένος με τάσεις συνέχειας, αλλά και ανατροπών. Η συνέχεια αφορά την κυριαρχία του αγροτικού κόσμου και οι αλλαγές δρομολογούνται από τη γρήγορη ανάπτυξη των πόλεων και την εμφάνιση νέων επαγγελμάτων, τρόπων ζωής και ταυτοτήτων για όλους. Η συνύπαρξη του αγροτικού και του αστικού κόσμου συγκροτεί δύο παράλληλες πραγματικότητες με ελάχιστα κοινά χαρακτηριστικά. Οι πόλεις προσφέρουν ευκαιρίες στις γυναίκες των μεσαίων αστικών στρωμάτων, που αναπτύχθηκαν παράλληλα με την αστικοποίηση και τη στροφή προς τη Δύση και τα πρότυπά της. Στις πόλεις, μεταμορφώνεται γρήγορα η οικονομική, επαγγελματική, πολιτική, αισθητική και ιδεολογική αντίληψη που ενστερνίζονται οι άνθρωποι για τον εαυτό τους και για την εθνική τους συλλογικότητα. Η προσπάθεια εθνικής οικοδόμησης μοιραία στηρίζεται σε αποφασιστικές κινήσεις ομογενοποίησης ενός ετερόκλητου κοινωνικού μωσαϊκού (με όχημα την εκπαίδευση, τη δημόσια υπαλληλία και τις υπηρεσίες του κράτους, τον στρατό) προς την κατεύθυνση του εξευρωπαϊσμού – προκαλώντας ρήξεις με παραδοσιακές αξίες, δομές και πρακτικές.

Η ανάπτυξη των πόλεων σε πρώτη φάση περιόρισε τον προεπαναστατικό οικονομικό ρόλο των γυναικών, προκαλώντας αυτό που, με σημερινούς όρους, λέμε «εγκλεισμό στο σπίτι και περιορισμό σε ρόλους οικιακής εργασίας». Όμως ταυτόχρονα εμπεριείχε τις βασικές προϋποθέσεις που αργότερα άνοιξαν νέους ρόλους για τις γυναίκες. Μέχρι τα τέλη του 19ου αιώνα, οι αλλαγές στον ρόλο των γυναικών ήταν αργές και βασιανιστικές – και οι αντιστάσεις ισχυρές. Μέσα στην παραζάλη προσαρμογών που είχαν διαφορετικό βηματισμό στις πόλεις και στην ύπαιθρο, ο ρόλος που θα έπρεπε να έχουν οι γυναίκες αποτέλεσε συμβολικό σημείο έκφρασης της δυσφορίας που γεννούσαν η πολιτισμική σύγχυση και το βαθύ χάσμα ανάμεσα στην παράδοση και στη νεωτερική κρατική

οικοδόμηση. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο μάλλον εντάσσεται και η αποστροφή του Κολοκοτρώνη προς τον Όθωνα: «Αν ήξερα πως, λευτερώνοντας την Ελλάδα από τον Τούρκο, θα λευτερώναμε κιόλας τις γυναίκες μας από την αρετή και τη σεμνότητα για να τις αγκαλιάζει ο καθένας, πίστεψέ με Μεγαλειότατε, πως δε θα πολέμαγα εφτά χρόνια».¹

Η αναπόφευκτη σύγχυση και το χάσμα αντιλήψεων ανάμεσα στις κυρίαρχες τάξεις και στα λαϊκά στρώματα αντιμετωπίστηκε με έναν ιδιότυπο «συμβιβασμό» που αφορούσε τον ρόλο των γυναικών. Οι αλλαγές θα προχωρήσουν, αλλά η υποταγμένη γυναίκα θα αποτελέσει την παρηγοριά της συμβολικής συνέχειας ανάμεσα στον κόσμο που χάνεται και σε αυτόν που ανατέλλει. Ο τομέας της εκπαίδευσης είναι καλό παράδειγμα της συλλογικής αμφιθυμίας στα θέματα ισότητας. Αν και η υποχρεωτική (δημοτική) εκπαίδευση και για τα δύο φύλα καθιερώθηκε με Βασιλικό Διάταγμα το 1834, η υλοποίηση ήταν πολύ γρήγορη και επιτυχημένη για τα αγόρια, ενώ προχώρησε πολύ αργά και με μεγάλες δυσκολίες για τα κορίτσια.² Οι διανοούμενοι τις δεκαετίες του 1860 και 1870 προβληματίζονταν ως προς τους λόγους για τους οποίους τα κορίτσια έπρεπε να εκπαιδευτούν. Σε γενικές γραμμές, η εκπαίδευση των κοριτσιών είχε άλλη σημασία από εκείνη των αγοριών. Με δεδομένο το «βιολογικό πεπρωμένο» των κοριτσιών «...συνάγεται ότι η κόρη [...] ανάγκη πάσα να μορφωθεί και πνευματικώς και ηθικώς αναπτυσσόμενη και παιδευομένη δεόντως, ίνα επαξίως κατέχη την υψηλήν και εθνικήν αυτής κλήσιν εν τω ιερῷ της οικίας αδύτῳ».³ Ανάλογες απόψεις διατυπώνονται και από άλλους παιδαγωγούς που υποστηρίζουν, για παράδειγμα, ότι «το έθνος, η πατρίς, η κοινωνία δεν απαιτοῦσι παρά των Παρθεναγωγείων γυναίκας λογίας, απαιτοῦσι γυναίκας ευσεβείας, σώφρονας, τιμίας, εγκρατεῖς, εναρέτους».⁴ Έτσι η Βαρίκα⁵ φτάνει στο συμπέρασμα ότι μέσα στον ορυμαγδό αλληπάλληλων αλλαγών και σκληρών προτεραιοτήτων, η γυναικεία αρετή προσφέρει τον καθησυχαστικό δεσμό με το παρελθόν και με τις παραδόσεις – έναν δεσμό που ήταν ιδιαίτερα σημαντικός σαν συγκολλητική ουσία εν μέσω τριγμών σε όλα τα μέτωπα της δημόσιας και ιδιωτικής ζωής. Οι παραδοσιακές αξίες για τη θέση των γυναικών πρόσφεραν «ένα είδος αντίδοτου στα πηγήματα που δεχόταν η εθνική υπερηφάνεια από την ξενική εξάρτηση και τη διαρκή υποτίμηση των συμπεριφορών και τρόπων ζωής του παρελθόντος».

Στο τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα, έχει πλέον αποκρυσταλλωθεί το νέο γυναικείο ιδεώδες που βασίζεται στην ιδιότητα της μητέρας και στην ευθύνη των γυναικών να μετατρέψουν το σπίτι τους σε λυτρωτικό και ανακουφιστικό αντιστάθμισμα του δημόσιου χώρου. Στις γυναίκες αποδίδεται ο ρόλος του ηθικού στυλοβάτη της οικογένειας και εντέλει του έθνους (δεν αποτελεί ελληνική ιδιαιτερότητα αυτό...). Έξω από το σπίτι, μπορούσαν να δραστηριοποιούνται σε φιλανθρωπικές δράσεις – που, μετά το 1870, προσέλκυαν εκτός από τις πλούσιες μεγαλοαστές και γυναίκες των μεσαίων στρωμάτων. Η μαζικότερη έξοδος των γυναικών στον δημόσιο χώρο πραγματοποιήθηκε στον πόλεμο του 1897, με την κινητοποίηση και τη συμμετοχή τους σε δίκτυα νοσοκομείων σε συνεργασία με τη Διεθνή Αλληλεγγύη.⁶ Εκτός από τη φιλανθρωπία, η εκπαίδευση προσέφερε σημαντικό όχημα εξόδου από το ασφυκτικό καλούπι των κυρίαρχων ρόλων. Αν και η εκπαίδευση των κοριτσιών συνέχισε να έχει συμβολικό χαρακτήρα (αντιπροσωπεύοντας το 25% στην πρωτοβάθμια/υποχρεωτική εκπαίδευση και μόλις το 4% στη μέση), στα τέλη του 1880 αρχίζουν οι προσπάθειες για την εγγραφή γυναικών στα πανεπιστήμια.⁷

Commented [PE1]: Σελίδα από Βαρίκα

Commented [T2R1]: OK
Έχει προστεθεί, Βαρίκα (1987), 39.

Commented [AK3]: Θα ζητούσα και σελίδα, παρακαλώ, η αναφορά είναι αρκετά συγκεκριμένη.

Commented [T4R3]: OK
Έχει προστεθεί, Βαρίκα (1987), 280

¹ Καιροφύλας (1982), 19- αναφέρεται και στο Βαρίκα (1987), 39.

² Φουρναράκη (1987).

³ Ξανθόπουλος (1873), 228.

⁴ Ισηγόνης (1965), 100, όπως αναφέρεται στο Ζιώγου-Καραστεργίου (1986), 267.

⁵ Βαρίκα (1987), 49.

⁶ Βαρίκα (1987), 280.

⁷ Φουρναράκη (1987), 56-57.

Έτσι, αργά και σταθερά δημιουργείται συνείδηση φύλου, δηλαδή η πεποίθηση ότι οι γυναίκες αποτελούν βιολογική και κοινωνική κατηγορία, ότι συμμερίζονται πεπρωμένο και συμφέροντα με άλλες γυναίκες, ότι αποτελούν αντικείμενο διακρίσεων και ότι έχουν κοινή θέληση να αλλάξουν τη θέση τους. Αυτή η συνείδηση συμπυκνώνεται στα τεύχη της *Εφημερίδας των Κυριών*,⁸ μιας μακροχρόνιας έκδοσης που διατηρούσε οργανικούς δεσμούς με τα διεθνή φεμινιστικά ρεύματα και κατάφερε να εκφράσει τη συνειδητοποίηση της κοινωνικής διάστασης της εμπειρίας των γυναικών.⁹

3. Η σχέση με την αγορά εργασίας: μια δύσκολη αρχή

Η είσοδος των γυναικών στην αγορά εργασίας ξεκίνησε στην Ελλάδα στα τέλη του 19ου αιώνα, πιο αργά σε σύγκριση με άλλες χώρες της Ευρώπης. Στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα σημειώθηκε επιταχυνόμενη είσοδος γυναικών στον τομέα των υπηρεσιών και ειδικότερα στον δημόσιο τομέα. Η είσοδος αυτή αφορούσε κυρίως κατώτερες θέσεις στην ιεραρχία, πιο μονότονο αντικείμενο εργασίας και χαμηλότερες αμοιβές. Μέσα από πολλές απαγορεύσεις και ιδιαίτερες ρυθμίσεις, στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα οι γυναίκες αντιμετώπιζονταν από τον νόμο σαν ανήλικες στερούμενες πολιτικών δικαιωμάτων.¹⁰

Η μεγάλη εικόνα στα τέλη του 19ου αιώνα (σε συνθήκες αργής εκβιομηχάνισης και περιορισμένης ανάπτυξης των πόλεων) δείχνει τις περισσότερες γυναίκες να είναι αγρότισσες (αν και καταγράφονται για πρώτη φορά στις στατιστικές το 1928). Οι γυναίκες των μεσαίων στρωμάτων των πόλεων είναι κατά κανόνα αφοσιωμένες στον ρόλο της μητέρας και της συζύγου, ενώ όσες είναι υποχρεωμένες να εργαστούν γίνονται υπηρέτριες,¹¹ μαίες, εργάτριες¹² ή δασκάλες. Ιδιαίτερη αναφορά αξίζει στο επάγγελμα της δασκάλας.¹³ Αρχικά, η κυρίαρχη πρόσληψη ήταν πως το επάγγελμα της δασκάλας στην ουσία αποτελεί προέκταση της γυναικείας φύσης. Όμως οι πραγματικές δασκάλες μετέτρεψαν το επάγγελμά τους σε μέσο για οικονομική ανεξαρτησία και σε μοχλό που τους επέτρεπε να υπερβούν τα εμπόδια που τις απέκλειαν από τη δημόσια σφαίρα.

Στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα, η είσοδος των γυναικών στην αγορά εργασίας επιταχύνεται: το ποσοστό των γυναικών στον οικονομικά ενεργό πληθυσμό εκτός πρωτογενούς τομέα ξεκινά από 12,7% το 1907 για να φτάσει στο 21,7% το 1951.¹⁴ Αν συνυπολογιστεί και ο πρωτογενής τομέας, η πρόοδος είναι ακόμα ταχύτερη: η συμμετοχή των γυναικών στον οικονομικά ενεργό πληθυσμό

⁸ Η *Εφημερίς των Κυριών* (1887-1907) εξέφρασε το πρώτο ρεύμα για την ισότητα των φύλων στα τέλη του 19ου αιώνα. Επί είκοσι χρόνια ήταν εβδομαδιαίο φύλλο και τα τελευταία δέκα ήταν δεκαπενθήμερο. Βλ. Βαρίκα (1987).

⁹ Ο.π., 16.

¹⁰ Αβδελά & Ψαρρά (1985)· Αβδελά (1990).

¹¹ Επάγγελμα που σχετίζεται με την ύπαιθρο και τη μετακίνηση στις πόλεις.

¹² Στην απογραφή του 1870 καταγράφονται 5.735 γυναίκες εργάτριες, 20% του συνόλου της κατηγορίας αυτής (που περιλαμβάνει και εργάτες γης, βιοτέχνες και κάποιους υπηρέτες). Βλ. Αγριαντώνη (1986)· Μακρής (1972), όπως αναφέρονται στο Αβδελά (1990), 19. Το χάσμα φύλου στις αμοιβές ήταν περίπου 50% (με τα ημερομίσθια των γυναικών για δωδεκάωρη εργασία να κυμαίνονται από 1,00 έως 1,50 δραχμές, έναντι 3,00 των ανδρών και 0,20-1,00 των παιδιών). Βλ. Αγριαντώνη (1986), 197, όπως αναφέρεται και στο Αβδελά (1990), 20.

¹³ Το επάγγελμα της δασκάλας προσέφερε ταυτόχρονα ένα μέσο επιβίωσης και ένα εργαλείο βελτίωσης της κοινωνικής θέσης (Βαρίκα [1987], 181) με δυναμική ανάπτυξη αλλά και με πολλά εμπόδια άσκησης (δασκάλες μόνο για κορίτσια μέχρι το 1886) και με αμοιβές 20% χαμηλότερες από εκείνες των δασκάλων. Έχει ενδιαφέρον ότι μέχρι το 1892 οι αμοιβές ήταν ίδιες και ότι η διάκριση φύλου πρωτοεισήχθη το 1892. Βλ. Λέφας (1942), 210, όπως αναφέρεται και στο Αβδελά (1990), 23. Το 1926 εξομοιώθηκαν οι δημοδιδάσκαλοι ως προς τους βαθμούς με τους υπόλοιπους δημόσιους υπαλλήλους, καταργώντας επίσης και τη διάκριση μεταξύ αρρένων και θηλέων διδασκάλων. Βλ. Λέφας (1942), 210.

¹⁴ Σύμφωνα με τις διορθώσεις του Φράγκου για το 1951, όπως αναφέρεται στο Αβδελά (1990), 31.

ξεκινάει από 7,8% το 1907 και φτάνει στο 30,9% το 1951. Άλλωστε, στο ίδιο διάστημα ωριμάζουν και οι συνθήκες: επιταχύνεται η εκβιομηχάνιση, αναπτύσσονται οι πόλεις, διευρύνονται τα μεσαία στρώματα, αυξάνεται το εργατικό δυναμικό με τον ερχομό των προσφύγων της Μικρασιατικής Καταστροφής, ενώ παράλληλα εντείνονται και οι κοινωνικοί αγώνες.¹⁵ Σε ολόκληρο το διάστημα, η αύξηση της απασχόλησης των γυναικών είναι τουλάχιστον κατά 10% ταχύτερη από τη γενική αύξηση της απασχόλησης. Στη βιομηχανία, το ποσοστό απασχόλησης των γυναικών ξεκίνησε το 1907 στο 16% και έφτασε το 1951 στο 26,8% – περισσότερες από μία γυναίκες σε κάθε τέσσερις εργαζομένους.¹⁶

Όπως και αλλού στην Ευρώπη και στις ΗΠΑ, ο τομέας των υπηρεσιών και ιδιαίτερα η υπαλληλία προσελκύει σταδιακά ολοένα και περισσότερες γυναίκες, αποτελώντας πύλη εισόδου στην απασχόληση. Αυτή η διαδικασία επιταχύνεται στα χρόνια του μεσοπολέμου και θα φτάσει στο απόγειό της μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Οι γυναίκες υπάλληλοι δεν είναι τόσο νέες όσο οι εργάτριες και παραμένουν περισσότερα χρόνια στη δουλειά. Κατά κανόνα εγκαταλείπουν τη θέση τους μόλις παντρευτούν ή μόλις αποκτήσουν το πρώτο τους παιδί (στις περιπτώσεις που επιτρέπεται να παραμείνουν στην εργασία μετά τον γάμο).¹⁷ Η εισοδός τους σε πολλές υπηρεσίες του Δημοσίου (όπως στον δικαστικό κλάδο, στο διπλωματικό σώμα και αλλού) απαγορεύεται, ενώ οι απαγορεύσεις πολλαπλασιάζονται από τα μέσα της δεκαετίας του 1920.¹⁸

Τα διαχρονικά χαρακτηριστικά της εργασίας των γυναικών μπορούν να συνοψιστούν ως εξής: χαμηλότεροι μισθοί, ιεραρχικά κατώτερες θέσεις, περιορισμοί στην επαγγελματική εξέλιξη, απαγορεύσεις εισόδου σε αρκετούς κλάδους, προσωρινότητα και σαφής διαχωρισμός από άνδρες μισθωτούς. Σε πείσμα όλων αυτών, η μισθωτή εργασία προσφέρει σε ολοένα περισσότερες γυναίκες μια νέα προοπτική: οικονομική ανεξαρτησία και μεγαλύτερα περιθώρια ελευθερίας στην κοινωνική συμπεριφορά.¹⁹ Παρά ταύτα, το κυρίαρχο ιδανικό παραμένει ο γάμος και η οικογενειακή ζωή – μια σταθερή προτεραιότητα, που παραμένει ισχυρή και μετά το 1950.

Πίνακας 1: Ο οικονομικός ρόλος των γυναικών, 1951-1981

Απογραφή	% γυναικών στον οικονομικά ενεργό πληθυσμό		% απασχόλησης γυναικών	% ανεργίας γυναικών	% ανεργίας ανδρών
	Σύνολο οικονομίας	Χωρίς τον πρωτογενή τομέα			
1951	17,98	20,08	16,83	6,4	6,3
1961	32,81	24,54	30,19	7,9	4,9
1971	27,99	22,22	26,67	3,8	2,9
1981	27,07	25,98	25,48	5,8	3,8

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Απογραφές πληθυσμού.

Commented [AK5]: Αυτά τα στοιχεία με προβληματίζουν λίγο, γιατί δεν μου είναι σαφές γιατί το 1961 είναι σαφώς μεγαλύτερα τα % από το 1951. Θυμάμαι ότι σε κάποια απογραφή είχε γίνει κάποιο σοβαρό λάθος στον υπολογισμό των βοηθητικών εργατών (και εργατριών) στην ύπαιθρο. Απλά να παρακαλέσω για μια επαλήθευση των αριθμών.

Commented [T6R5]: OK
Το σχόλιο είναι απολύτως ορθό.
Οι εκτιμήσεις του Φράγκου (1983) ανέδειξαν μια σημαντική διαφυγή στις Απογραφές του 1951 και του 1971 στην κατηγορία των γυναικών συμβοηθούσων μελών της οικογένειας χωρίς αμοιβή.

(βλέπε: Φράγκος, Διονύσιος (1983), *Μακροχρόνιες εξελίξεις του οικονομικά μη ενεργού πληθυσμού της Ελλάδας*, Αθήνα: Εκδόσεις Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.)

Ο παρών Πίνακας 1, παρακαλώ να αντικατασταθεί με τον ΝΕΟ Πίνακα 1 (που παρουσιάζεται παρακάτω).
Ανάλογες αλλαγές αφορούν και το σχολιασμό του ΝΕΟΥ Πίνακα 1.

¹⁵ Αβδελά & Ψαρρά (1985).

¹⁶ Οι γυναίκες πρόσφυγες αποτελούσαν το 36,2% των εργατριών, ενώ στους εργάτες το ποσοστό δεν ξεπερνούσε το 23,8%, βλ. Αβδελά (1990), 36.

¹⁷ Για παράδειγμα, αν και απέκτησαν πρόσβαση σε τραπεζική εργασία μόλις στη δεκαετία του 1910, από το 1930 κι έπειτα ο γάμος συνιστούσε αιτία απόλυσης για την Εθνική Τράπεζα. βλ. Αβδελά (1990), 46.

¹⁸ Αβδελά (1990).

¹⁹ Goldin (2021).

Όπως φαίνεται από τα στοιχεία των απογραφών πληθυσμού, το ποσοστό των γυναικών στον οικονομικά ενεργό πληθυσμό σημειώνει αυξητική τάση από το 1951 έως το 1981, η οποία φαίνεται περισσότερο δυναμική όταν εξαιρέσουμε τον αγροτικό πληθυσμό. Λαμβάνοντας υπόψη τη διαχρονική τάση συρρίκνωσης της αγροτικής απασχόλησης, η εστία δυναμισμού αναμφίβολα εδράζεται στις πόλεις και στις θέσεις που δημιουργούνται στη μεταποίηση και στις υπηρεσίες. Στη διάρκεια αυτών των τριάντα ετών παγιώνεται και ένα μεταγενέστερο χαρακτηριστικό της γυναικείας απασχόλησης: το υψηλότερο ποσοστό ανεργίας των γυναικών σε σύγκριση με το ποσοστό ανεργίας των ανδρών. Μάλιστα, στη φάση της απογείωσης της απασχόλησης των γυναικών, που σημειώθηκε μεταξύ 1951 και 1961, το χάσμα φύλου στην ανεργία ήταν βαθύτερο. Φαίνεται, δηλαδή, ότι η είσοδος στον οικονομικά ενεργό πληθυσμό δημιούργησε συνωστισμό στα σημεία εισόδου (πρώτη δουλειά) — δημιουργώντας έναν ευρύχωρο προθάλαμο ανεργίας για τις γυναίκες που αναζητούν για πρώτη φορά εργασία.

Ο Πίνακας 1 παρουσιάζει το ποσοστό συμμετοχής των ανδρών και των γυναικών στο εργατικό δυναμικό για τα έτη 1951, 1961 και 1971. Για λόγους μεγαλύτερης αξιοπιστίας και κυρίως συγκρισιμότητας των δεδομένων των Απογραφών διαχρονικά, θεωρήθηκε σκόπιμη η χρησιμοποίηση των εκτιμήσεων που προέκυψαν έπειτα από την εξομάλυνση των δεδομένων που αφορούν τις γυναίκες σε ενεργή κατάσταση -και δη για τα δεδομένα της Απογραφής του 1951 και του 1971.²⁰ Με εξαίρεση την ηλικιακή ομάδα 20-24 (ίσως λόγω μεγαλύτερης πρόσβασης στην τριτοβάθμια εκπαίδευση διαχρονικά), σε όλες τις υπόλοιπες ηλικιακές ομάδες το ποσοστό των οικονομικά ενεργών γυναικών στο συνολικό τους πληθυσμό σημειώνει αύξηση μεταξύ 1951 και 1971 -με πιο έντονες τις περιπτώσεις των γυναικών ηλικίας 30-34 ετών και 45-54 ετών.

Πίνακας 1: Ποσοστό συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό, 1951, 1961, 1971

	1951		1961		1971	
	Άνδρες	Γυναίκες	Άνδρες	Γυναίκες	Άνδρες	Γυναίκες
20-24	87.9	49.5	87.2	52.2	75.1	47.6
25-29	92.8	39.0	96.4	43.6	93.4	66.6
30-34	94.8	39.5	97.5	38.6	96.2	46.8
35-44	95.4	25.8	96.6	35.6	96.5	29.7
45-54	94.6	27.2	93.4	34.5	92.5	37.3
55-64	89.5	20.0	81.6	24.3	75.2	25.7

Πηγή: Φράγκος (1983), σελ. 17.

Λαμβάνοντας υπόψη τη διαχρονική τάση συρρίκνωσης της αγροτικής απασχόλησης, μέρος της διαχρονικής εικόνας του δυναμισμού εδράζεται στις πόλεις και στις θέσεις που δημιουργούνται στη

Commented [AK7]: Τα στοιχεία του πίνακα δεν δείχνουν αυτό ακριβώς, γιατί στο μεν σύνολο πάει από 18 σε 27%, ενώ αν εξαιρεθεί ο πρωτογενής πάει από 20 σε 26%. (βλ. και παραπάνω σχόλιο).

Commented [T8R7]: OK
Το κείμενο αυτό θα αντικατασταθεί, με το σχολιασμό του ΝΕΟΥ ΠΙΝΑΚΑ 1 (βάσει των δεδομένων μετά την εξομάλυνση των στοιχείων -εκτιμήσεις Φράγκου, 1983)

Commented [AK9]: Αισθάνομαι την ανάγκη να ζητήσω μια παραπομπή προς τεκμηρίωση αυτής της θέσης, ειδικά εφόσον γνωρίζω ότι τα στοιχεία για την ανεργία είναι κάπως δυσεύρετα εκείνο τον καιρό

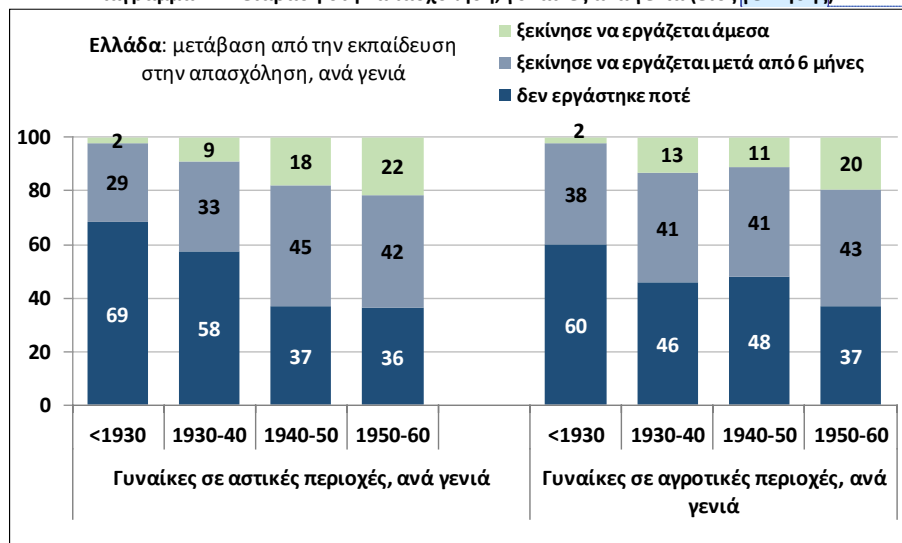
Commented [T10R9]: OK
Το κείμενο αυτό θα αντικατασταθεί, με το σχολιασμό του ΝΕΟΥ ΠΙΝΑΚΑ 1 (βλ. παρακάτω).

²⁰ Η εξομάλυνση αφορά την κατηγορία των γυναικών συμβοηθούτων μελών της οικογένειας χωρίς αμοιβή, στην οποία παρατηρήθηκε μια πολύ πιθανή σημαντική διαφυγή στις Απογραφές του 1951 και του 1971. Ειδικότερα, σύμφωνα με τις εκτιμήσεις του Φράγκου (1983: 18), ο αριθμός των γυναικών συμβοηθούτων μελών από 152,238 που αναφέρουν τα αρχικά δεδομένα της Απογραφής του 1951, μετά την εξομάλυνση των στοιχείων εκτιμάται ότι ανέρχεται στις 646,670. Αντιστοίχως, για το 1971, από 410,156 συμβοηθούτα μέλη που καταγράφουν τα στοιχεία της Απογραφής, μετά την εξομάλυνση οι εκτιμήσεις καταλήγουν ότι τα συμβοηθούτα μέλη φτάνουν τα 669,815.

μεταποίηση και στις υπηρεσίες.²¹ Από την άλλη πλευρά, οι παράγοντες που σχετίζονται με την προσφορά εργασίας εξακολουθούσαν να εμφανίζονται πρωταρχικής σημασίας: οι οικιακές ασχολίες αποτελούσαν τη βασική αιτία της μη οικονομικά ενεργούς κατάστασης για το 97% των γυναικών ηλικίας 25-44 ετών το 1961, και για το 94% των γυναικών το 1971 που δεν συμμετείχαν στο εργατικό δυναμικό.²² Σε προσδοκώμενη διάρκεια ζωής 52 περίπου ετών στις γυναίκες ηλικίας 25 ετών το 1971 αντιστοιχούσαν 36 μη ενεργά έτη, ενώ για τους άνδρες της ίδιας ηλικίας τα προσδοκώμενα έτη ήταν 42, εκ των οποίων μόλις 11 περίπου ως μη ενεργά έτη. Δηλαδή, μια γυναίκα στα 25 έτη της είχε 25 περισσότερα μη ενεργά έτη μπροστά της σε σχέση με έναν άνδρα της ίδιας ηλικίας, παρότι το συνολικό προσδοκώμενο ζωής διέφερε μόλις κατά 3 έτη μεταξύ των φύλων.²³

Η δύσκολη μετάβαση στην αμειβόμενη εργασία για τις γυναίκες διαδοχικών γενεών αποτυπώνεται στο Διάγραμμα 1, μέσω της αξιοποίησης των μικροδομημένων της έρευνας SHARE (Survey of Health, Ageing and Retirement in Europe, wave 3).²⁴ Κάθε στήλη δείχνει τις επιδόσεις γυναικών ανάλογα με τον χρόνο γέννησής τους. Αυτό που βλέπουμε είναι ότι κάθε γενιά γυναικών τα καταφέρνει λίγο καλύτερα από την προηγούμενη όσον αφορά τη συμμετοχή στην αγορά εργασίας – τάση που επιβεβαιώνεται τόσο στις αστικές όσο και στις αγροτικές περιοχές. Ωστόσο, πάνω από μία στις τρεις γυναίκες (ακόμη και στις νεότερες γενιές) παραμένουν εκτός αγοράς εργασίας (ποσοστό που για τους άνδρες είναι περίπου 2%).

Διάγραμμα 1: Μετάβαση στην απασχόληση, γυναίκες ανά γενιά (έτος γέννησης)

Commented [PE11]: Να γίνει το γενιά μέσα στον πίνακα. Μόνο στη γενική πληθυντικό γενεών

Η μεσαία να γίνει ενωτική παύλα.

Commented [PE12R11]: Χρειαζόμαστε ανοιχτά αρχεία με τα διαγράμματα για την τυπογραφική και γραφιστική επεξεργασία τους

Commented [T13R11]: OK Έχουν υποβληθεί τα ανοιχτά αρχεία excel για όλα τα διαγράμματα.

²¹ Συμεωνίδου (1986).

²² Φράγκος (1983), σελ. 92.

²³ Φράγκος (1980), σελ. 91-93.

²⁴ Η έρευνα **SHARE** (Έρευνα για την Υγεία, τη Γήρανση και τη Συνταξιοδότηση στην Ευρώπη), έχει τη μορφή μιας διεπιστημονικής βάσης πρωτογενών δεδομένων με στοιχεία αναφοράς σε θέματα κοινωνικο-οικονομικής κατάστασης, υγείας, κοινωνικών και οικογενειακών δικτύων για άτομα ηλικίας άνω των 50 ετών σε χώρες της Ευρώπης. Το τρίτο κύμα της έρευνας SHARE, με τίτλο SHARELIFE (Börsch-Supan et al., 2011), παρέχει δεδομένα που προσφέρουν αναδρομικές πληροφορίες διεπιστημονικού χαρακτήρα για το σύνολο της ζωής (από την παιδική ηλικία έως σήμερα) των ατόμων άνω των 50 ετών σε 11 ευρωπαϊκές χώρες. Για πρόσβαση στα δεδομένα SHARE βλέπε: <https://share-eric.eu/>

Πηγή: Επεξεργασία πρωτογενών μικροδεδομένων SHARE (Survey of Health, Ageing and Retirement in Europe), wave 3 (SHARELife).

4. Από τη Μεταπολίτευση μέχρι σήμερα: απασχόληση, ανεργία και χάσματα φύλου

Στην Ελλάδα, όπως και αλλού, η **συμμετοχή των γυναικών στην απασχόληση** ακολούθησε τις τάσεις της οικονομικής μεγέθυνσης με κάποια χρονική υστέρηση. Έτσι, ενώ στη δεκαετία του 1960 η Ελλάδα ήταν η δεύτερη ταχύτερα αναπτυσσόμενη οικονομία του ΟΟΣΑ, το 1971 το ποσοστό απασχόλησης των γυναικών παρέμενε μόλις 29,1%, ενώ έξι στις δέκα εργαζόμενες γυναίκες (59,7%) ανήκαν στην κατηγορία των «συμβοηθούντων και μη αμειβόμενων μελών της οικογένειας». Δέκα χρόνια μετά, στις αρχές της δεκαετίας του 1980, το ποσοστό γυναικών σε απασχόληση διατηρήθηκε, αλλά πλέον δύο στις τρεις εργαζόνταν με πληρωμή (η τρίτη ήταν «μη αμειβόμενο συμβοηθούν μέλος» στην οικογενειακή επιχείρηση). Η συμμετοχή στην απασχόληση από 36% (1985) έφτασε στο ανώτατο σημείο της (52%) το 2008, λίγο πριν το ξέσπασμα της κρίσης. Η ταχύτερη αύξηση συντελέστηκε ανάμεσα στο 1993 και στο 2004, ενώ η συρρίκνωση της **αρχαϊκής κατάστασης του μη αμειβόμενου μέλους** ήταν διαρκής και χωρίς πιασμοί. Κάθε επόμενη γενιά γυναικών που έμπαινε στην απασχόληση με περισσότερα εφόδια σημείωνε υψηλότερα ποσοστά συμμετοχής στην εργασία.²⁵ Η επίδραση της κρίσης ανέκοψε αυτή την τάση, αλλά δεν την ανέστρεψε. Ας μείνουμε στα καλά χρόνια: Ήταν η **συγκομιδή** **ισότητας** μέχρι την κρίση ανάλογη των προσδοκιών, της προσπάθειας και των δυνατοτήτων της χώρας;

Όπως φαίνεται από το Διάγραμμα 2, τα ποσοστά συμμετοχής στην απασχόληση επιταχύνονται κυρίως από τη δεκαετία του 1990 κι έπειτα. Ακόμα και σήμερα όμως, η συμμετοχή των γυναικών στην αγορά εργασίας είναι χαμηλή για τα ευρωπαϊκά δεδομένα (το ποσοστό των οικονομικά ενεργών γυναικών ακόμη υπολείπεται 18 ποσοστιαίες μονάδες σε σύγκριση με το αντίστοιχο ποσοστό των ανδρών το 2020, όταν στην ΕΕ το χάσμα είναι μόλις 6 μονάδες).²⁶ Δεν χωράει αμφιβολία πως, ακόμα και σήμερα, οι γυναίκες αποτελούν το μεγαλύτερο τμήμα των «αναξιοποίητων δεξαμενών εργασίας» της ελληνικής οικονομίας. Σύμφωνα με τα στοιχεία της Έρευνας Εργατικού Δυναμικού,²⁷ ο λόγος που δεν αναζητούν εργασία είναι οι «οικογενειακές υποχρεώσεις» για το 35,7% (το 2020),²⁸ ενώ μόνο για το 4,8% το ότι πιστεύουν πως δεν υπάρχουν δουλειές.

Διάγραμμα 2: Εξέλιξη γυναικείας απασχόλησης (χιλ. γυναίκες), Ελλάδα 1983-2020

Commented [AK14]: Επειδή πρόκειται για πολύ ενδιαφέροντα στοιχεία και πρωτότυπη πηγή, ίσως να αναφερθεί μία πρόταση για το πώς αντλήθηκαν αυτά τα στοιχεία κλπ; (φαντάζομαι είναι προϊόντα ερωτηματολογίου, άρα θα με ενδιέφερε τότε έγιναν κλπ. - ή/και παραπομπή σε ηλεκτρονική πηγή / βάση δεδομένων, δημοσίευση από αυτό κλπ.

Commented [T15R14]: OK
Έχει προστεθεί μια σύντομη αναφορά και περιγραφή της έρευνας SHARE στο κείμενο και στην υποσημείωση.

Commented [AK16]: Να το κάνουμε απλά "συρρίκνωση του ποσοστού των γυναικών που απασχολούνταν ως "μη αμειβόμενα μέλη", ή το "αρχική κατάσταση" έχει κάποια ειδική σημασία που μου διαφεύγει;

Commented [T17R16]: OK
Εκ παραδρομής αναφέρθηκε «αρχικής» το σωστό είναι «αρχαϊκής» όπως διορθώθηκε.

Commented [PE18]: Ίσως μια πιο ομαλή διατύπωση;

Μερικές προτάσεις, αν και όχι ακριβώς ίδιες νοηματικά

τα κεκτημένα της ισότητας
οι κατακτήσεις της ισότητας
τα αποτελέσματα της διεκδίκησης ισότητας

Commented [T19R18]: Νομίζω η συγκομιδή ταιριάζει εξίσου καθώς περιέχει την έννοια του απολογισμού, όπως υπονοεί το κείμενο.

Commented [AK20]: Πηγή;

Commented [T21R20]: OK
Έχει προστεθεί η πηγή στο κείμενο, και ως υποσημείωση

Commented [LC22]: Εντός του διαγράμματος:
(σε χιλιάδες) ολογράφως

Commented [T23R22]: OK
Δείτε παρακαλώ τα ανοιχτά αρχεία excel.

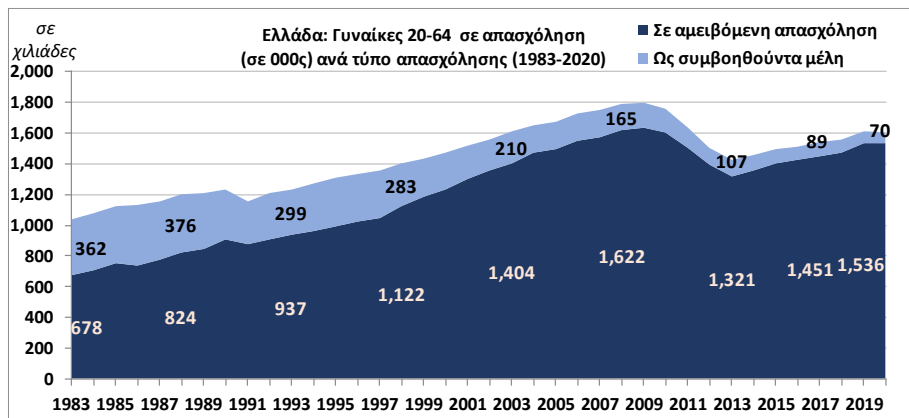
²⁵ Λυμπεράκη (2017).

²⁶ Η ελληνική περίπτωση έχει αρκετές ομοιότητες με την κατάσταση που επικρατεί στην Ιταλία και στην Ισπανία, δηλαδή εμπίπτει στο «μεσογειακό μοντέλο» (Bettio & Plantenga 2004· Ferrera 1996).

²⁷ EUROSTAT, LFS series, [lfsa_igar]

https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/LFSA_IGAR/default/table?lang=en

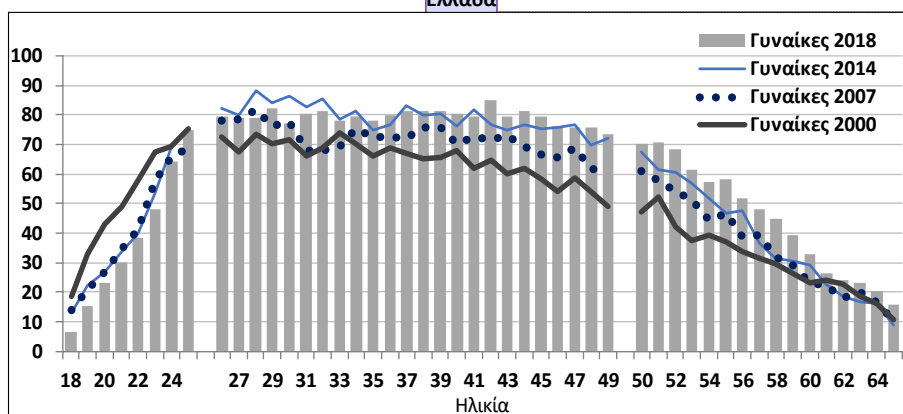
²⁸ Το αντίστοιχο ποσοστό το 2006 ήταν 52,7%.

Πηγή: Επεξεργασία δεδομένων Labour Force Survey (LFS series), Eurostat (lfsa_egaps).

Αυτές οι αλλαγές λένε δύο ιστορίες της διαδρομής προς την ισότητα: μια για τις διαδοχικές γενιές και μια για τις συνολικές διαχρονικές μετατοπίσεις. Η πρώτη δείχνει πως οι νεότερες σε ηλικία γυναίκες είναι περισσότερο μορφωμένες και τείνουν να συμμετέχουν στην απασχόληση περισσότερο από τις γυναίκες μεγαλύτερης ηλικίας. Έτσι, όσο μεγαλώνουν αυτές οι γενιές και μπαίνουν στην αγορά εργασίας, η συνολική εικόνα μεταβάλλεται με τρόπο ουσιαστικό. Παράλληλα, ξετυλίγεται και η άλλη ιστορία που δείχνει ασυνέχειες σε κάποιες χρονικές στιγμές ως προς τη συμμετοχή των γυναικών στην απασχόληση. Ο μέσος ετήσιος ρυθμός μεταβολής της απασχόλησης των γυναικών είναι αυξητικός σε όλη την περίοδο 1983-2020, με εξαίρεση τις ηλικίες 15-24 ετών, που μειώνουν τη συμμετοχή τους στην απασχόληση επειδή παρατείνουν την εκπαίδευση. Η αύξηση της απασχόλησης είναι πιο εμφανής στις γυναίκες αναπαραγωγικής ηλικίας (25-49 ετών) και είναι εντονότερη την περίοδο 1992-2008. Σημαντική, επίσης, είναι και η αύξηση της συμμετοχής στην απασχόληση των γυναικών από 50 ετών και πάνω (μετά το 1992). Συνολικά, οι γυναίκες από 25 μέχρι 60 ετών αυξάνουν σταθερά τον οικονομικό τους ρόλο, ώστε το ποσοστό συμμετοχής τους στην αγορά εργασίας να είναι υψηλότερο το 2014 σε σύγκριση με το προ κρίσης επίπεδο (Διάγραμμα 3).

Διάγραμμα 3: Ποσοστό συμμετοχής των γυναικών στην αγορά εργασίας, ανά ηλικία, στην Ελλάδα

Πηγή: Επεξεργασία πρωτογενών μικροδεδομένων Labour Force Survey, 2000, 2007, 2014 & 2018.

Commented [DE24]: Στους αριθμούς στην κάθετη γραμμή να βάλουμε τελείες π.χ. 2.000, 1.800...

Commented [AK25]: Να παρακαλέσω για την συγκεκριμένη σειρά (η eurostat δίνει ένα κωδικό ονομα σε κάθε σειρά, που βοηθά στην παραπομπή). Το σχόλιο μεταφέρεται και στις άλλες αναφορές σε στοιχεία eurostat.

Commented [T26R25]: OK
Έχει προστεθεί ο κωδικός EUROSTAT για την εν λόγω σειρά,, όπως και για τις υπόλοιπες του κεμένου

Commented [DE27]: Ο τίτλος έχει γραφτεί δυο φορές, να σβηστεί η μια φορά.

Commented [T28R27]: OK
Έχει σβηστεί η μία φορά.

Την ίδια περίοδο, σημειώνονται και άλλες σημαντικές ανακατατάξεις διαρθρωτικού χαρακτήρα.²⁹ Σύμφωνα με τα στοιχεία της Έρευνας Εργατικού Δυναμικού, μεταξύ 1992 και 2007, η απασχόληση των γυναικών στον πρωτογενή τομέα συρρικνώνεται στο ένα τρίτο.³⁰ Παράλληλα, περιορίζεται δραστηρικά ο αριθμός των «μη αμειβόμενων και συμβοηθούντων μελών της οικογένειας», κυρίως μετά το 1990.³¹ Αυτή η εξέλιξη πιστοποιεί τη στενή διασύνδεση της οικογένειας με την οικογενειακή επιχείρηση, καθώς και τον δευτερεύοντα-βοηθητικό ρόλο των γυναικών στις οικογενειακές επιχειρήσεις. Έτσι, μέρος της διαδρομής των γυναικών στην αγορά εργασίας είναι η έξοδος από την οικογενειακή επιχείρηση (όπου εργάζονταν χωρίς αμοιβή) και η στροφή τους προς άλλους εργοδότες. Όλα αυτά σημαίνουν πως η πραγματική πρόοδος στη συμμετοχή των γυναικών στην απασχόληση ήταν ακόμα μεγαλύτερη από αυτήν που δείχνουν τα συνολικά στοιχεία. Πολύ περισσότερο επειδή η αύξηση της γυναικείας απασχόλησης συντελέστηκε σε μια άκαμπτη αγορά εργασίας με ελάχιστες ευκαιρίες μερικής απασχόλησης (το χαμηλότερο ποσοστό στην Ευρώπη, στο 4,5%) και ανύπαρκτες δυνατότητες ευελιξίας ωραρίων, σε αντίθεση με την τάση που κυριαρχούσε αλλού στην Ευρώπη. Σε αυτές τις συνθήκες, η είσοδος στην αγορά εργασίας είναι πολύ πιο δύσκολη.³²

Τι συνέβη στην κρίση; Εκεί που όλοι περίμεναν τις γυναίκες να έχουν το μεγαλύτερο ποσοστό απώλειας στην αγορά εργασίας, συνέβη περίπου το αντίθετο. Οι άνδρες εργαζόμενοι σημείωσαν μεγαλύτερες (αναλογικά) απώλειες. Το χάσμα φύλου στο ποσοστό απασχόλησης (η διαφορά μεταξύ του ποσοστού απασχόλησης των ανδρών από το αντίστοιχο των γυναικών) μειώθηκε στην κρίση κατά 9 ποσοστιαίες μονάδες (επειδή το ποσοστό απασχόλησης των ανδρών μειώθηκε κατά 16 ποσοστιαίες μονάδες, ενώ των γυναικών κατά 6 μονάδες) (Διάγραμμα 4). Τομείς στους οποίους οι γυναίκες έχουν υψηλότερο μερίδιο συγκέντρωσης (υγεία και εκπαίδευση), πλήγηκαν λιγότερο από την κρίση σε σχέση με άλλους. Στη μεταποίηση και στις κατασκευές (που οι γυναίκες αντιπροσωπεύονται λιγότερο), οι μειώσεις στην απασχόληση ήταν μεγαλύτερες.

Διάγραμμα 4: Απασχόληση και χάσμα φύλου στην απασχόληση (20-64 ετών), σε ποσοστιαίες μονάδες, 2008-2020

²⁹ Lyberaki & Tinios (2014).

³⁰ Ο αριθμός των γυναικών άνω των 15 ετών που εργάζονται στον αγροτικό τομέα περιορίστηκε από 337 χιλιάδες το 1993 σε 208 χιλιάδες το 2008. Βλέπε στοιχεία EUROSTAT, LFS series [lfsa_egdn2], https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/LFSA_EGANA2D_custom_7474833/default/table?lang=en

³¹ Από λίγο περισσότερο από 368.000 άτομα το 1989, σε αριθμό μικρότερο του 66.000 το 2021. Βλέπε στοιχεία EUROSTAT, LFS series [lfsa_egaps] https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/LFSA_EGAPS/default/table?lang=en

³² Nicoletti & Scarpetta (2005).

Commented [AK29]: Να παρακαλέσω για πηγές και, αν είναι δυνατόν, στην υποσημείωση 26 θα προτιμούσαμε αναφορές σε συγκεκριμένες χρονολογίες, όπως στην υποσημείωση 25. Το "σήμερα" είναι πιο φλου και είναι καλύτερο να αναφερθεί χρονολογία.

Commented [T30R29]: OK
Έχουν προστεθεί όλες οι απαιτούμενες πληροφορίες για τις πηγές καθώς και για τις χρονολογίες.

Commented [AK31]: Δεν θα άξιζε να προστεθεί μία πρόταση που να ερμηνεύει τη διαφορά, στην οποία υποθέτω παίζει κυρίως ρόλο η διαφορετική επίδραση της κρίσης σε διαφορετικούς κλάδους, και κυρίως λ.χ. η κατάρρευση των κατασκευών, που απασχολούσαν κυρίως άνδρες; Προσωπικά, θα με ενδιέφερε να μάθω αν -controlling for sector, age, etc. - η γυναικεία απασχόληση μειώθηκε περισσότερο ή λιγότερο. Υποψιάζομαι ότι αν έπρεπε να αποφασιστεί αν θα απολυθεί άνδρας ή γυναίκα, πολλοί εργοδότες (που είναι συνήθως άνδρες) θα προτιμούσαν να κρατήσουν άνδρες, γιατί αυτοί "έχουν οικογένεια να θρέψουν" ή κάτι τέτοιο. Υπάρχει καμία σχετική μελέτη;

Commented [T32R31]: OK
Το σχόλιο είναι απολύτως ορθό. Έγινε σχετική προσθήκη στο κείμενο.

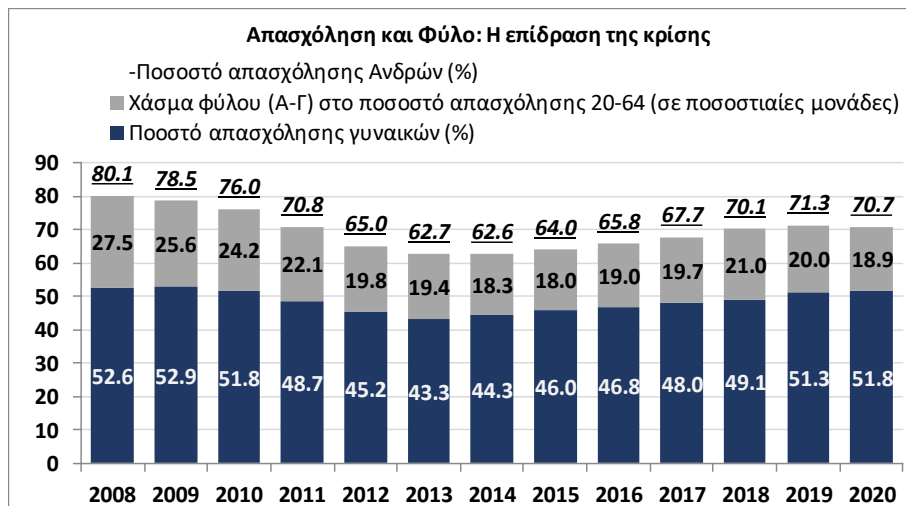
Commented [LC33]: Διόρθωση εντός του διαγράμματος: Απασχόληση ανδρών (%) / Ποσοστό απασχόλησης ανδρών / Απασχόληση γυναικών (%) / Ποσοστό απασχόλησης γυναικών

Commented [DE34]: Υπόμνημα: στον κάθετο άξονα βάζουμε % και στον οριζόντιο «έτη».

Commented [PE35]: Απασχόληση και φύλο (πεζό το φ)

Commented [DE36]: Κόμματα αντί για τελείες π.χ. 80,1 27,5 52,6 κλπ.

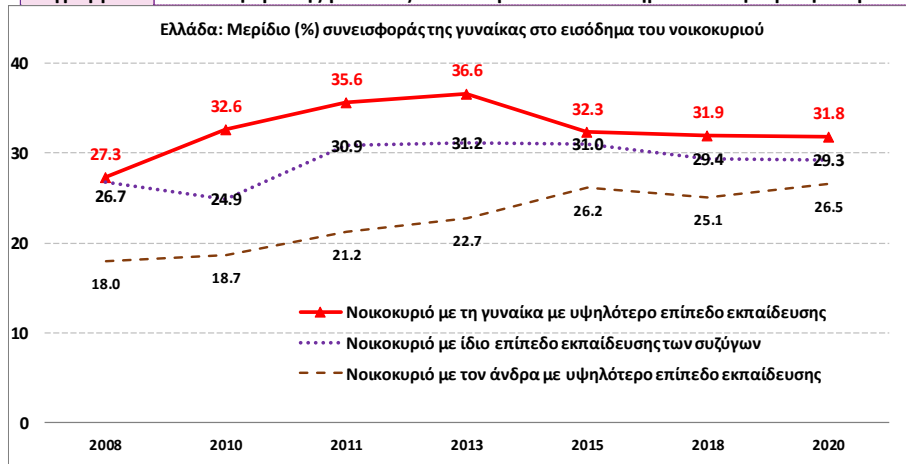
Commented [PE37]: Χάσμα φύλου στην απασχόληση (20-64 ετών), σε ποσοστιαίες μονάδες.

Πηγή: Επεξεργασία δεδομένων LFS (lfsa_ergaed).

Αυτό που είχε μεγαλύτερη σημασία ήταν η αντικυκλική συμπεριφορά των γυναικών στο εργατικό δυναμικό: κόντρα στον οικονομικό κύκλο, περισσότερες γυναίκες μπήκαν στο εργατικό δυναμικό καθώς η ανεργία αυξανόταν, την ίδια ώρα που οι άνδρες ακολουθούσαν την αντίθετη διαδρομή. Το φαινόμενο αυτό αποτυπώνεται έντονα στις οικονομικές ισορροπίες του νοικοκυριού: καθώς μειώνεται το οικογενειακό εισόδημα, περισσότερες γυναίκες αναζητούν ή βρίσκουν απασχόληση. Έτσι αυξάνεται η συνεισφορά τους στον οικογενειακό προϋπολογισμό (Διάγραμμα 5).

Διάγραμμα 5: Η συνεισφορά της γυναίκας στο οικογενειακό εισόδημα κατά την κρίση και μετά

Σημείωση: Οι εκτιμήσεις αφορούν ζευγάρια (ανδρόγυνα) ηλικίας 25-55 ετών.

Πηγή: Επεξεργασία πρωτογενών μικροδεδομένων EU- Statistics on Income and Living Conditions (EU-SILC).

Αν και συντελέστηκε ορατή πρόοδος, το ερώτημα είναι κατά πόσον είναι ικανοποιητική. Είναι το ποτήρι της ισότητας στην απασχόληση μισοάδειο ή μισογεμάτο στην Ελλάδα; Η απάντηση στο ερώτημα αυτό πρέπει να αναζητηθεί σε δύο διαστάσεις: Πρώτον, στη διεθνή διάσταση της σύγκρισης

Commented [LC38]: Διόρθωση εντός του διαγράμματος: Νοικοκυριό όπου η γυναίκα έχει υψηλότερο... Νοικοκυριό όπου ο άνδρας έχει υψηλότερο...

Commented [T39R38]: OK

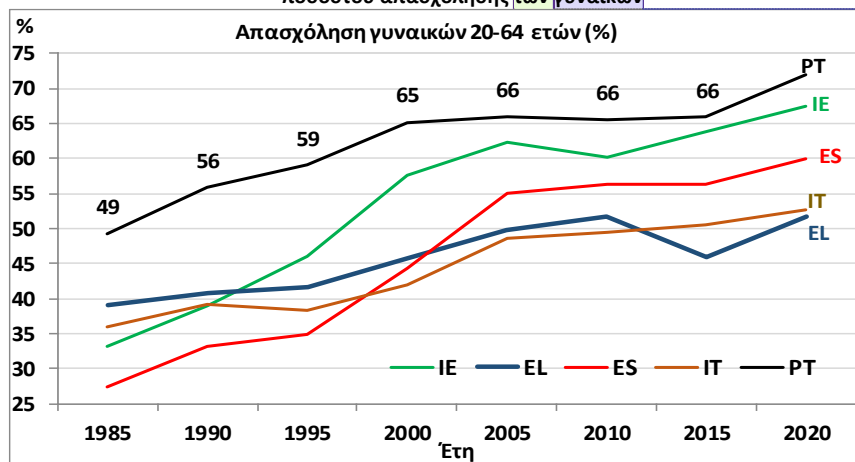
Commented [AK40]: Από eurostat ή από Elstat; Και πάλι, απλά ζητώ λίγη βοήθεια στον "ψαγμένο" αναγνώστη/φοιτητή να βρει τα πρωτογενή στοιχεία. Υποθέτω η επεξεργασία έγινε από εσάς για αυτό το κεφάλαιο ή υπάρχει κάποια άλλη συναφής δημοσίευση;

Commented [T41R40]: OK
Οι εν λόγω εκτιμήσεις προέρχονται από επεξεργασία πρωτογενών μικροδεδομένων της έρευνας EU- Statistics on Income and Living Conditions, η οποία διεξάγεται από την ΕΛ.ΣΤΑΤ.
Έχει προστεθεί στο υπόμνημα του Πίνακα.

των επιδόσεων (πόσο καλά τα καταφέραμε σε σχέση με άλλες χώρες). Και δεύτερον, στη διάσταση των αποτελεσμάτων, όπως τα αντιλαμβάνονται οι ίδιες οι πρωταγωνίστριες στη ζωή τους.

Η εικόνα του μισοάδειου ποτηριού επιβεβαιώνεται, αν συγκρίνουμε την Ελλάδα με άλλες κοινωνίες που αντιμετώπισαν αντίστοιχη σκιά ανισότητας από το παρελθόν (Διάγραμμα 6). Η Ισπανία, η Ιταλία, η Ιρλανδία και η Πορτογαλία αντιμετώπισαν ένα ανδροκρατούμενο σημείο εκκίνησης, παρόμοιο με της Ελλάδας, αλλά φαίνεται ότι το αντιμετώπισαν ταχύτερα και πιο αποτελεσματικά.

Διάγραμμα 6: Σύγκριση Ελλάδας με άλλες ευρωπαϊκές χώρες ως προς τη διαχρονική πορεία του ποσοστού απασχόλησης των γυναικών

Πηγή: Επεξεργασία δεδομένων LFS, Eurostat (lfsa_ergaed).

Ως προς τη δεύτερη διάσταση, το ερώτημα είναι κατά πόσον οι αλλαγές στην απασχόληση οδήγησαν σε καλύτερη τρίτη ηλικία τις γυναίκες που εργάστηκαν. Είχε η εργασία ίδια γεύση όπως αλλού; Πόσο διέφεραν οι διαδρομές τους στον εργασιακό βίο σε σύγκριση με άλλες ευρωπαϊκές χώρες; Το Διάγραμμα 7 παρουσιάζει τη συγκριτική εικόνα του εργασιακού βίου των γυναικών που σήμερα είναι σε ηλικία συνταξιοδότησης. Η Ελλάδα εμφανίζει μακράν το υψηλότερο (54%) ποσοστό γυναικών που δεν εργάστηκαν ποτέ. Σε αυτό το ποσοστό προστίθεται ένα επιπλέον 14% το οποίο αφορά τις γυναίκες που εργάστηκαν λιγότερο από το 10% των ετών που εργάστηκε ο μέσος άνδρας στην Ελλάδα. Μόνο το 13% των γυναικών που γεννήθηκαν πριν από το 1945 εργάστηκε τουλάχιστον κατά το ήμισυ της καριέρας του μέσου άνδρα στην Ελλάδα.

Διάγραμμα 7: Διάρκεια εργασιακού βίου των γυναικών που γεννήθηκαν πριν από το 1945 σε σχέση με τους άνδρες

Commented [LC42]: Διόρθωση εντός του διαγράμματος: Απασχόληση γυναικών 20-64 ετών (%)

Commented [T43R42]: OK

Commented [AK44]: Εδώ υπάρχει και GR / EL ασυμφωνία στις σειρές. Και πάλι όμως, θα πω ότι αυτά τα λύνουμε εμείς με τα excel

Commented [T45R44]: OK
Έχει διορθωθεί

Commented [DE46]: Υπόμνημα: % στον κάθετο άξονα, έτη στον οριζόντιο άξονα.

Commented [T47R46]: OK

Commented [PE48]: Αλλαγή τίτλου σε: Απασχόληση γυναικών 20-64 ετών (%)

Commented [T49R48]: OK

Commented [LC50]: Διορθώσεις εντός του διαγράμματος:
Εργασιακός βίος των γυναικών κ.λπ. δεν χρειάζεται
δεν εργάστηκε ποτέ (πεζό δ)

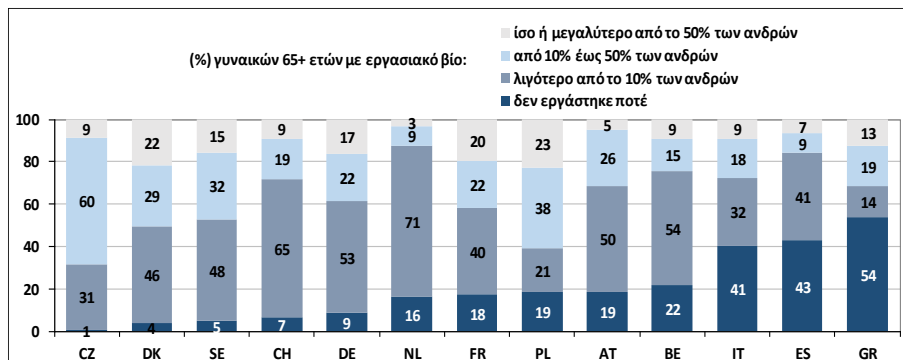
Commented [T51R50]: OK

Commented [PE52]:

Τσεχία
Δανία
Σουηδία
Γκάνα
Γερμανία
Κάτω Χώρες
Γαλλία
Πολωνία
Αυστρία
Βέλγιο
Ιταλία
Ισπανία
Ελλάδα

Αφήνω την επεξήγηση εδώ. Αλλά θα μείνουν μάλλον στα αγγλικά συντομογραφημένες οι ονομασίες των χωρών

Commented [T53R52]: OK

Πηγή: Επεξεργασία πρωτογενών μικροδεδομένων SHARE wave 3 (SHARELife).

Τα στοιχεία αυτά αναφέρονται στο παρελθόν, δηλαδή στις εργασιακές και επαγγελματικές διαδρομές που έχουν διαγράψει οι άνθρωποι σε προηγούμενες δεκαετίες – όταν ήταν οικονομικά ενεργοί/ές. Οι εργασιακές διαδρομές τού χτες δημιουργούν τις οικονομικές συνθήκες τού σήμερα. Στα ώριμα χρόνια, οι γυναίκες φτάνουν στο «ταμείο» που αποτιμά οικονομικά τους κόπους της ζωής τους και έρχονται αντιμέτωπες με δυσάρεστες εκπλήξεις. Λίγο η αδήλωτη εργασία τους, λίγο οι διακοπτόμενες καριέρες τους, λίγο η επιμόρφωση που δεν έκαναν και (αρκετά περισσότερο) η λογική των μέτρων ανακούφισης των εργαζόμενων γυναικών – δηλαδή οι προτεραιότητες του κοινωνικού κράτους – δημιουργούν μια πολύ σκληρή εικόνα ανισοτήτων φύλου στην τρίτη ηλικία. Το χάσμα στις συντάξεις είναι χειρότερο από το χάσμα στην εργασία.

Η Ελλάδα έχει έντονο πρόβλημα πρόσβασης γυναικών σε συντάξεις: 17% των γυναικών δεν έχουν δική τους σύνταξη – τρεις φορές μεγαλύτερο ποσοστό γυναικών χωρίς σύνταξη από ό,τι στην ΕΕ.³³ Αυτές που έχουν δική τους σύνταξη αντιμετώπιζαν χάσμα φύλου στο εισόδημα από συντάξεις³⁴ ίσο 38% το 2005 που μειώθηκε σε 23% το 2012 μόνο χάρη στο ότι οι περικοπές συντάξεων ήταν βαρύτερες στους άνδρες. Αν υπήρχε πρόβλημα οικονομικής ανεξαρτησίας στη διάρκεια της εργασιακής ζωής, αυτό μεγεθύνεται στην τρίτη ηλικία.³⁵ Το σύστημα συντάξεων αντανάκλα πλήρως το ανδροκρατικό μοντέλο, προτιμώντας τη χορήγηση οικογενειακών προσαυξήσεων στον σύζυγο παρά την εγγύηση αυτόνομης σύνταξης στη γυναίκα. Η κεντρική αυτή επιλογή συνεχίζεται και μετά την νομοθετική μεταρρύθμιση του Νόμου 4387/16 που θεσπίστηκε τον Μάιο του 2016 (Πίνακας 2).

Πίνακας 2: Χάσμα φύλου σε δείκτες κοινωνικής προστασίας, 2010

Χάσμα φύλου σε δείκτες κοινωνικής προστασίας, 2010	Ελλάδα	κατάταξη (#) 27MS	EU-27
Μη συνταξιοδοτική κάλυψη: ποσοστό γυναικών 65+ ετών	16,8%	23	1,0%
Χάσμα φύλου στη μη συνταξιοδοτική κάλυψη (Γ-Α) σε ποσοστιαίες μονάδες: άτομα ηλικίας 65+ ετών	13,3	23	5,8
Ενδοοικογενειακό χάσμα φύλου στη μη συνταξιοδοτική κάλυψη (Γ-Α) σε ποσοστιαίες μονάδες: ζευγάρια 65+ ετών	26,2	22	12,7
Ποσοστό φτώχειας (%): Γυναίκες ηλικίας 65+ ετών	23,3%	22	18,2%

³³ Betti et al (2015).

³⁴ Το χάσμα φύλου στο εισόδημα από συντάξεις αναφέρεται στη διαφορά της μέσης σύνταξης των ανδρών μείον τη μέση σύνταξη των γυναικών, δια της μέσης σύνταξης των ανδρών. Εκφρασμένη ως ποσοστό, δείχνει το πόσο υπολείπεται η μέση σύνταξη των γυναικών έναντι των ανδρών.

³⁵ Tinios et al (2015).

Commented [AK54]: Να παρακαλέσω να το ορίσουμε, υποθέτω αναφερόμαστε σε διαφορά της μέσης σύνταξης γυναίκας από τη μέση σύνταξη άνδρα, αλλά δεν ξέρω αν θα το αντιληφθούν όλοι οι αναγνώστες.

Commented [T55R54]: OK
Έχει προστεθεί υποσημείωση στην οποία επεξηγείται ο υπολογισμός και η ερμηνεία του χάσματος φύλου στο εισόδημα από συντάξεις.

Commented [AK56]: Αναφέρεστε σε καποιον συγκεκριμένο και σημαντικό νόμο ή αλλαγή; Θεωρώ προτιμότερο να αναφέρουμε την "τελευταία σημαντική νομοθετική μεταρρύθμιση, μέσω του Νόμου τάδε, που θεσπίστηκε τον Μάιο του 2016".

Commented [T57R56]: OK
Αναδιατυπώθηκε ως εξής
«ι μετά την νομοθετική μεταρρύθμιση του Νόμου 4387/16 που θεσπίστηκε τον Μάιο του 2016»

Commented [PE58]: Γιατί πλάγια;

Commented [T59R58]: OK
Διορθώθηκε

Πηγή: Εκτιμήσεις βάσει των δεδομένων EU-SILC.

5. Επιταχυντές και εμπόδια στην απασχόληση των γυναικών

Πρώτος επιταχυντής: Το ειδικό βάρος της απασχόλησης γυναικών στο Δημόσιο

Οι θέσεις εργασίας στο Δημόσιο αποτελούσαν, ήδη από τις αρχές του 20ού αιώνα, εργασιακή διέξοδο για τις γυναίκες. Καθώς αυτές προσλαμβάνονταν με ταχύτερους ρυθμούς σε σύγκριση με τους άνδρες (και καθώς περισσότερες θέσεις υπαλληλίας καθίσταντο προσιτές σε γυναίκες), λίγο μετά τα μέσα του 20ού αιώνα, οι γυναίκες έφτασαν να αντιπροσωπεύουν κάτι περισσότερο από το 25% των δημοσίων υπαλλήλων (26,3% το 1956).³⁶ Αν και ο αριθμός τους αυξανόταν συστηματικά, εξακολουθούσαν να αποτελούν μικρό ποσοστό των εργαζόμενων γυναικών (λιγότερο από 10%). Το 1985, μία στις πέντε γυναίκες εργαζόταν στο Δημόσιο (20%), ενώ το 2019 το ποσοστό αυτό είχε φτάσει τις μία στις τέσσερις εργαζόμενες γυναίκες (25%).

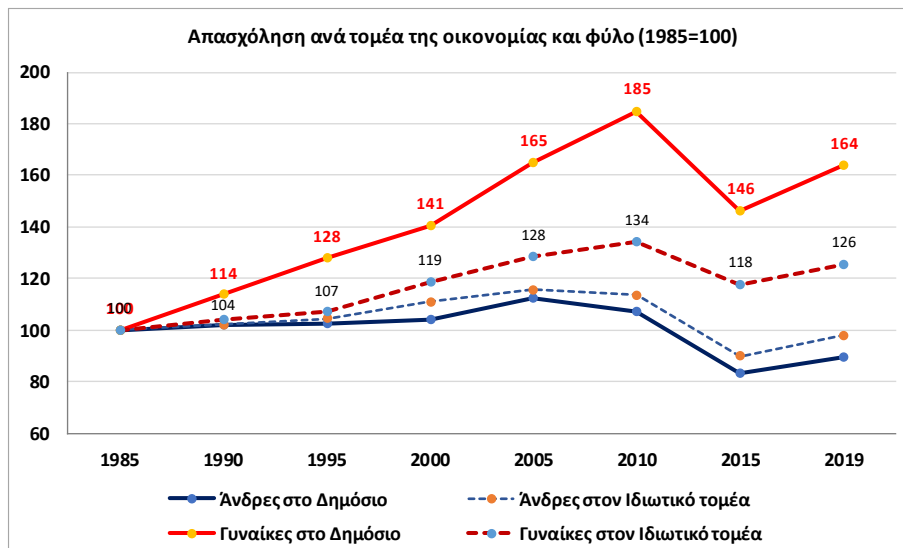
Ουσιαστικά, από τη δεκαετία του 1980 κι έπειτα, το Δημόσιο έγινε προνομιακός εργοδότης για τις γυναίκες. Όπως δείχνουν τα στοιχεία, η απορρόφηση γυναικών συντελέστηκε με ταχύτερους ρυθμούς στον ευρύτερο δημόσιο τομέα, όπου ο ρυθμός αύξησης των γυναικών δημοσίων υπαλλήλων μέχρι το 1995 ήταν από 7 έως 10 φορές μεγαλύτερος του ρυθμού των ανδρών – και υπερτριπλάσιος του ρυθμού αύξησης των εργαζόμενων γυναικών στον ιδιωτικό τομέα (Διάγραμμα 8).

Διάγραμμα 8: Μεταβολή απασχόλησης ανά τομέα και φύλο, Ελλάδα 1985-2019

Commented [LC60]: Λίγο καλύτερα τα legends των γραμμών. Π.χ. Άνδρες στο Δημόσιο, Άνδρες στον ιδιωτικό τομέα

Commented [T61R60]: OK

³⁶ Βλ. Αβδελά (1990), 115.

Πηγή: Επεξεργασία δεδομένων από τη βάση δεδομένων του International Labour Office (ILO database of labour statistics, employment by institutional sector).

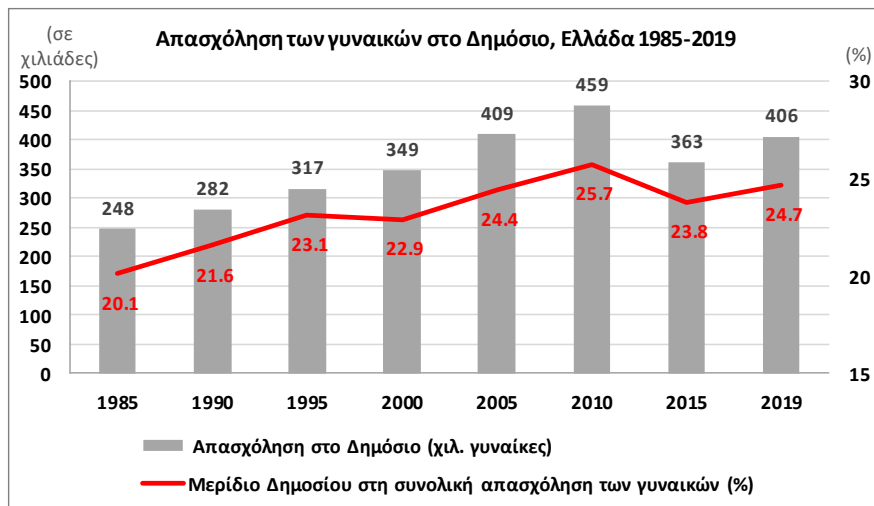
Η αναλογία των προσλήψεων γυναικών στο Δημόσιο διατηρήθηκε χωρίς διακοπή στα χρόνια της κρίσης, αλλά και στα χρόνια που ακολούθησαν (Διάγραμμα 9).³⁷ Επειδή στον ιδιωτικό τομέα συμπεριλαμβάνεται η αυτοαπασχόληση και τα συμβοληθούντα (μη αμειβόμενα) μέλη, η σημασία του Δημοσίου ως εργοδότη της γυναικείας μισθωτής απασχόλησης είναι στην πραγματικότητα μεγαλύτερη.

Διάγραμμα 9: Εξέλιξη της γυναικείας απασχόλησης στον δημόσιο τομέα, Ελλάδα 1985-2019

³⁷ Η απασχόληση των γυναικών στο Δημόσιο συνεχίζει να αυξάνεται (σε σχετικούς όρους) περισσότερο από ό,τι στον ιδιωτικό τομέα (με εξαίρεση την περίοδο 1995-2000 που η αύξηση ήταν σχεδόν ισόποση στους δύο τομείς).

Commented [LC62]: Εντός του διαγράμματος Δημόσιο και Δημοσίου (με κεφαλαίο Δ)

Commented [T63R62]: OK

Πηγή: Επεξεργασία δεδομένων από τη βάση δεδομένων του International Labour Office (ILO database of labour statistics, employment by institutional sector).

Δεύτερος επιταχυντής: Μετανάστριες καλύπτουν το χάσμα της φροντίδας

Είδαμε στα προηγούμενα ότι σημειώθηκε σημαντική και απότομη αύξηση του ποσοστού απασχόλησης των γυναικών στον ιδιωτικό τομέα μετά το 1995. Πώς εξηγείται αυτό; Μήπως σημειώθηκε στο ίδιο διάστημα απότομη αύξηση της απασχόλησης για όλους; Αυτό δεν ισχύει, διότι ο ρυθμός αύξησης της απασχόλησης των γυναικών στον ιδιωτικό τομέα ήταν περίπου διπλάσιος της αύξησης των ανδρών (σε εποχή που η απασχόληση των τελευταίων είχε ανοδική τάση) και όταν, μεταξύ 2005 και 2010, υποχώρησε η απασχόληση των ανδρών (-2%) η απασχόληση των γυναικών συνέχισε να αυξάνεται (+4%) στον ιδιωτικό τομέα.

Αυτό θα μπορούσε να οφείλεται σε διάφορους γενικούς ενισχυτικούς παράγοντες: αλλαγές στις αξίες και στις στάσεις ζωής, επιπλέον εκπαιδευτικά εφόδια, θεσμικές μεταβολές (κυρίως σε επίπεδο νομοθεσίας), αυξήσεις στα εισοδήματα και αποτελέσματα της κλαδικής αναδιάρθρωσης της οικονομίας. Μπορούν όμως αυτοί οι παράγοντες (που τείνουν να επιδρούν σε μεσοπρόθεσμο και μακροχρόνιο ορίζοντα) να ερμηνεύσουν ασυνέχειες και απότομες αυξήσεις; Αρκούν προκειμένου να κάμψουν τις αντίρροπες δυνάμεις, δηλαδή τα διαχρονικά εμπόδια στην εργασία των γυναικών; Τέτοιου τύπου αντίρροπες δυνάμεις είναι οι «κρυφές» πιέσεις στον χρόνο των γυναικών (φροντίδα και οικιακές υποχρεώσεις), οι αυξανόμενες ανάγκες φροντίδας για τους ηλικιωμένους, καθώς και η σπανιότητα (και το κόστος) της πρόσβασης σε ιδιωτικές υπηρεσίες φροντίδας. Η ένταση που δημιουργείται ανάμεσα στους εξισορροπητικούς και στους απαγορευτικούς παράγοντες δείχνει να χαλαρώνει μετά το 1995, χάρη στη διαμεσολάβηση ενός καταλυτικού παράγοντα: της απότομης και άφθονης διαθεσιμότητας μεταναστευτικής εργασίας μέσα σε μικρό χρονικό διάστημα.

Είναι κοινό μυστικό πως η απασχόληση των γυναικών δημιουργεί νέες ανάγκες στον τομέα της φροντίδας – για τα μικρά παιδιά και για τα ηλικιωμένα άτομα της οικογένειας. Η αιτιότητα όμως μπορεί να λειτουργεί και αντίστροφα: η διαθεσιμότητα εργασίας φροντίδας ενδέχεται να απελευθερώνει κάποιες γυναίκες από τις υποχρεώσεις τους και να τους επιτρέπει να ακολουθήσουν επαγγελματική σταδιοδρομία. Φαίνεται ότι, μετά το 1995, δουλειές που γίνονταν στο πλαίσιο της

Commented [DE64]: Αντί για 000ς κάτω από γυναίκες βάζουμε μια παρένθεση (σε χιλιάδες).//υποδιαστολή αντί τελείας π.χ. 20,1 21,6....

Commented [T65R64]: OK
Για τις υποδιαστολές μπορείτε να χρησιμοποιήσετε τα ανοικτά αρχεία excel εφόσον χρειάζεται

οικογένειας άρχισαν να ανατίθενται σε μετανάστριες/στες, έναντι αμοιβής. Αυτή η διαδικασία διευκόλυνε την απασχόληση των Ελληνίδων. Η μετατόπιση δραστηριοτήτων από την οικογένεια σε τρίτους και η αύξηση της γυναικείας απασχόλησης συνδέονται στενά με την αντιστροφή των μεταναστευτικών ροών της δεκαετίας του 1990. Οι μετανάστριες δηλαδή έγιναν οι «από μηχανής θεές» που διευκόλυναν τη μαζική μετάβαση των γυναικών προς την απασχόληση. Ο ρόλος τους επηρέασε τόσο τη χρονική στιγμή αυτής της μετάβασης όσο και τον ίδιο τον χαρακτήρα της: οδήγησε περισσότερες γυναίκες στην απασχόληση, ενώ λιγότερες γυναίκες αναγκάζονταν να διακόψουν την καριέρα τους.³⁸

Η καθυστερημένη, αλλά επιταχυνόμενη, μετάβαση των Ελληνίδων στην απασχόληση πυροδότησε νέα ζήτηση για παιδική φροντίδα. Αυτή η ζήτηση δημιουργήθηκε σε μια εποχή που οι γενιές των γυναικών με ιστορικό απασχόλησης άρχισαν να γίνονται γιαγιάδες. Έτσι, η προσφορά δωρεάν παιδικής φροντίδας από τις γιαγιάδες άρχισε να περιορίζεται. Το κενό φροντίδας, που άνοιξε με αυτό τον τρόπο, καλύφθηκε από την έγκαιρη άφιξη μεταναστριών, που κλήθηκαν να παίξουν τον ρόλο της «από μηχανής θεάς» – του γνωστού δραματολογικού ευρήματος που είναι ικανό να λύσει περίπλοκα προβλήματα.

Σε προηγούμενες εποχές (τις δεκαετίες του 1950 και του 1960), μέρος της ζήτησης για φροντίδα και οικιακές υπηρεσίες καλυπτόταν από εσωτερικές μετανάστριες (νέες γυναίκες από την αγροτική ύπαιθρο που μετοικούσαν στις πόλεις). Το 1971, οι οικιακές βοηθοί αποτελούσαν ποσοστό 5,6% του συνόλου των εργαζόμενων γυναικών, ενώ στις αστικές περιοχές ξεπερνούσαν το 12%. Όπως συνέβη και αλλού, αυτή η κατηγορία εργαζομένης σταδιακά εξαφανίστηκε, καθώς η χώρα ανέβαινε τις βαθμίδες της αναπτυξιακής κλίμακας. Έτσι, τη δεκαετία του 1980, η αντιμετώπιση των αναγκών μακροχρόνιας φροντίδας συνεπαγόταν πλέον πολύ υψηλό κόστος, και τη δουλειά αυτή την έκαναν πρώην νοσοκόμες (στη σύνταξη), νοσοκόμες (ως συμπληρωματική δραστηριότητα μετά το κανονικό τους ωράριο), μεσήλικες γυναίκες πολιτικοί πρόσφυγες που επέστρεφαν από την Ανατολική Ευρώπη και, μόνο σε λίγες πλούσιες οικογένειες, μετανάστριες από τις Φιλιππίνες.³⁹ Το σχετικό κόστος αυτών των λύσεων ήταν υψηλό, κυρίως με δεδομένη τη δωρεάν παροχή των ίδιων υπηρεσιών από γυναίκες της οικογένειας.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, οι μετανάστριες που έφταναν στη χώρα απορροφούνταν στις οικιακές δραστηριότητες και στη σφαίρα της φροντίδας. Έπειτα από μόλις 7-8 χρόνια μαζικής μετανάστευσης, πάνω από τις μισές μετανάστριες εργάζονταν στην παροχή οικιακών προσωπικών υπηρεσιών.⁴⁰ Ομοίως, το ποσοστό των μεταναστών στον τομέα παροχής υπηρεσιών προς τα νοικοκυριά είναι πολύ υψηλό στην Ελλάδα (20,5% του συνόλου των υπηρεσιών, έναντι μόλις 2% στο Ηνωμένο Βασίλειο και 1,2% στις ΗΠΑ), τόσο στα αστικά όσο και στα αγροτικά νοικοκυριά.⁴¹ Συνεπώς η ερμηνεία, η οποία υποστηρίζει πως οι μετανάστριες ήρθαν να καλύψουν ένα κενό ζήτησης που προϋπήρχε, φαίνεται να επιβεβαιώνεται.⁴²

Πρώτο εμπόδιο: Η γυάλινη οροφή στις αμοιβές σε διαχρονική διάσταση και η τιμωρία της μητρότητας

³⁸ Cavounidis (2006)· Lyberaki (2008)· Lyberaki (2011).

³⁹ Παπαταξιάρχης κ.ά. (2009).

⁴⁰ ΕΣΥΕ, Απογραφή πληθυσμού (2001).

⁴¹ Η εργασία μεταναστών για την υποστήριξη και τη φροντίδα ηλικιωμένων επεκτάθηκε και στην ύπαιθρο, όπου σχεδόν 20% των νοικοκυριών απασχολούν κάποιο/α μετανάστη/ρια για υπηρεσίες φροντίδας και οικιακής εργασίας (Kasimis & Papadopoulos, 2005). Το μεγάλο κύμα αστυφιλίας των δεκαετιών 1960 και 1970 άφησε την ύπαιθρο με πολλούς «μοναχικούς ηλικιωμένους» των οποίων τα παιδιά είχαν μετοικήσει στις πόλεις.

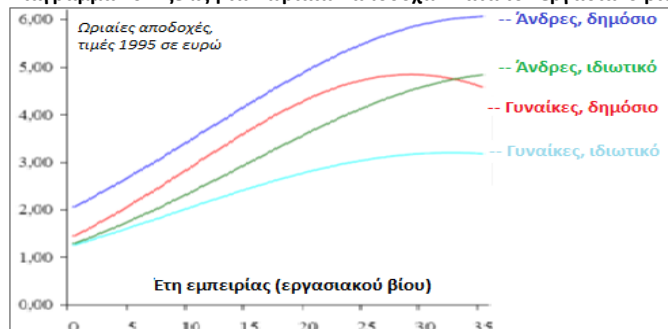
⁴² Lyberaki (2011).

Commented [PE66]: Ίσως να αλλάξει η σειρά μετανάστριες/στες ή αν γίνεται λόγος μόνο για μετανάστριες να παραμείνει μόνο το θηλυκό γένος

Commented [T67R66]: ΟΚ, Πολύ σωστά.

Προκειμένου να παρακολουθήσουμε την εξέλιξη των αμοιβών των γυναικών στην Ελλάδα σε σύγκριση με τους άνδρες, ο συνηθέστερος δείκτης είναι αυτός που μετράει το χάσμα φύλου στους μισθούς.⁴³ Το χάσμα φύλου στους μισθούς δείχνει πτωτική τάση στην Ελλάδα και μάλιστα είναι πλέον χαμηλότερο του μέσου όρου όπως έχει διαμορφωθεί στην Ε.Ε. (10,4% έναντι 14,1%). Εντούτοις, ο αριθμός αυτός υποκρύπτει σημαντικές διαφοροποιήσεις, ανάλογα με την ηλικία και με την εμπειρία των εργαζομένων. Για τις γυναίκες που εργάζονται, το χάσμα αμοιβών είναι μικρό στην αρχή της καριέρας τους και στη συνέχεια αυξάνεται συστηματικά. Τούτο συμβαίνει ανεξάρτητα από τη γενική τάση του μέσου όρου του χάσματος φύλου, η οποία είναι πτωτική. Αυτό που δείχνει το Διάγραμμα 10 είναι ότι, ενώ στο ξεκίνημα της καριέρας τους, γυναίκες και άνδρες απολαμβάνουν περίπου τις ίδιες αποδοχές, όσο προχωρούν τα χρόνια τα χάσματα αποδοχών αυξάνονται, τόσο στον δημόσιο, όσο και στον ιδιωτικό τομέα.⁴⁴ Το ελπιδοφόρο ξεκίνημα σταδιακά υποχωρεί, καθώς η καριέρα ξεδιπλώνεται και ανοίγει ένα σημαντικό χάσμα φύλου στις αποδοχές: οι γυναίκες συνήθως εργάζονται λιγότερες ώρες, συμμετέχουν λιγότερο σε σεμινάρια εξειδίκευσης της δουλειάς τους και τελικά η καριέρα τους προχωράει με αργούς ρυθμούς μέσα στον χρόνο.

Διάγραμμα 10: Εξέλιξη των ωριαίων αποδοχών κατά τον εργασιακό βίο

Πηγή: Cholezas & Tsakloglou (2006).

Ανεξάρτητα λοιπόν από το επίπεδο μισθών στο ξεκίνημα, συσσωρεύονται σημαντικές ανισότητες αποδοχών (κυρίως) εις βάρος των γυναικών με παιδιά. Ο Πίνακας 3 δείχνει τις αμοιβές ανά φύλο και ηλικία εκφρασμένες ως ποσοστό της αμοιβής των ανδρών στον ιδιωτικό τομέα. Ενώ οι γυναίκες χωρίς παιδιά στο Δημόσιο είχαν συνολική συγκομιδή από εργασία σχεδόν ίση με εκείνη των ανδρών του ιδιωτικού τομέα, οι μητέρες στον ιδιωτικό τομέα είχαν έως την ηλικία των 45 ετών σχεδόν τις μισές (58%) σωρευτικές αποδοχές από εργασία σε σύγκριση με εκείνες των ανδρών του ιδιωτικού τομέα. Οι σωρευτικές αποδοχές έως τα 45 έτη των μητέρων στον δημόσιο τομέα υπολείπονταν των αντίστοιχων των ανδρών στον ιδιωτικό κατά 15%, ήταν όμως σε σαφώς καλύτερη θέση σε σχέση με τις μητέρες στον ιδιωτικό τομέα (ακόμη και από τις γυναίκες χωρίς παιδιά σε αυτόν).

Πίνακας 3. Σχετικές αμοιβές ανδρών και γυναικών από 24 ετών και πάνω, ανά οικογενειακή κατάσταση και τομέα απασχόλησης (άνδρες στον ιδιωτικό τομέα = 100).

Σωρευτικό χάσμα αποδοχών γυναικών, από την ηλικία των 24 ετών, σε σχέση με τους άνδρες			
Ελλάδα, άτομα 24-45 ετών:	έως 30 ετών	έως 35 ετών	έως 45 ετών
Άνδρες, δημόσιος	105,5%	109,2%	110,0%

⁴³ Το χάσμα φύλου στις αμοιβές δείχνει το ποσοστό κατά το οποίο υπολείπεται η μέση αμοιβή των γυναικών από τη μέση αμοιβή των ανδρών. Το 2010, το χάσμα φύλου στην Ελλάδα ήταν 15%, το 2014 ήταν 12,5% και το 2019 ήταν 10,4%. Ο δείκτης υπολογίζεται βάσει των μέσων αμοιβών όσων εργαζόμενοι και συχνά είναι αντιστρόφως ανάλογος του ποσοστού συμμετοχής των γυναικών στην απασχόληση.

⁴⁴ Cholezas & Tsakloglou (2006).

Commented [AK68]: Υπάρχει ελπίδα να πάρουμε τα στοιχεία, ή εδώ πρόκειται για εικόνα από τους Χολέζα και Τσακλόγλου; Νομίζω δεν είναι δύσκολο να ζητήσουμε τα πρωτογενή στοιχεία για να φτιάξουμε το διάγραμμα, αλλά είναι κάτι που θα πρέπει να δούμε.

Commented [T69R68]: Εδώ πρόκειται για εικόνα από τους Χολέζα και Τσακλόγλου, συνεπώς δεν υπάρχει δυνατότητα πρόσβασης στα πρωτογενή στοιχεία.

Commented [PE70]: Συγκριτικές;

Commented [T71R70]: Νομίζω ότι το 'Σχετικές' εκφράζει καλύτερα την πληροφορία που παρουσιάζεται.

Γυναίκες, ιδιωτικός	81,1%	76,7%	69,2%
Γυναίκες, δημόσιος	104,2%	95,8%	88,1%
Γυναίκες χωρίς παιδιά, ιδιωτικός	86,0%	83,7%	76,5%
Γυναίκες χωρίς παιδιά, δημόσιος	105,5%	99,2%	92,8%
Μητέρες, ιδιωτικός	54,3%	57,4%	58,6%
Μητέρες, δημόσιος	101,2%	91,8%	85,3%

Πηγή: EU-SILC (2008), βλ. Λυμπεράκη & Τήνιος (2010).

Δεύτερο εμπόδιο: Μια αγορά εργασίας χωρίς υποδοχές πρώτης εισόδου και χωρίς ευελιξία για την εξισορρόπηση αντιμαχόμενων υποχρεώσεων στη δουλειά και στην οικογένεια

Όταν συντελείται μια ισχυρή μετατόπιση στην κοινωνία, και μια ολόκληρη πολυπληθής ομάδα επιχειρεί να βρει πρόσβαση στην αμειβόμενη εργασία, έχει μεγάλη σημασία η διαθεσιμότητα προσβάσιμων πυλών εισόδου στην απασχόληση. Στην Ελλάδα, τόσο οι γυναίκες όσο και οι νέοι άνθρωποι αντιμετωπίζουν φαινόμενο συνωστισμού στον προθάλαμο της αγοράς εργασίας και δυσκολεύονται να βρουν την πρώτη τους δουλειά. Τούτο μάλιστα είναι μακροχρόνιο χαρακτηριστικό της ελληνικής αγοράς εργασίας, ανεξάρτητα από τους ρυθμούς των αναπτυξιακών επιδόσεων. Το πρόβλημα της πρώτης εισόδου περιυλέκεται και από την επιταγή της συμφιλίωσης εργασίας και οικογένειας.⁴⁵

Η ένταση που προκύπτει από την προσπάθεια συμφιλίωσης καριέρας και οικογένειας δεν είναι ούτε νέα, ούτε αφορά αποκλειστικά την ελληνική περίπτωση. Σε άλλες χώρες, εργαλείο συμφιλίωσης προσφέρουν οι θέσεις μερικής απασχόλησης. Εδώ προσκρούουμε σε ένα από τα σημαντικότερα συμπτώματα ακαμψίας της αγοράς εργασίας: στο πολύ μικρό μερίδιο της μερικής απασχόλησης. Διαχρονικά και διακομματικά, το καμάρι των συνδικαλιστών και των πολιτικών στην Ελλάδα ήταν η τιμωρία και ο περιορισμός της εργασίας μερικής απασχόλησης, όπως και κάθε άλλης εκδοχής ευέλικτης απασχόλησης. Έτσι, σε χρόνια μεγέθυνσης και σε χρόνια στασιμότητας, το μερίδιο της μερικής απασχόλησης παρέμενε από τα μικρότερα στην ΕΕ, καθώς αντιστοιχούσε σε λιγότερο του 5% της συνολικής απασχόλησης στην Ελλάδα, όταν στην Ολλανδία είναι άνω του 40%, ενώ ο μέσος όρος της ΕΕ είναι άνω του 20%. Πρακτικά δηλαδή, η μερική απασχόληση ήταν απύσχα στην Ελλάδα – μια επιλογή με κόστος βαρύτερο για τις γυναίκες.⁴⁶

Η μερική απασχόληση δεν είναι το μόνο εργαλείο ευελιξίας και προσαρμοστικότητας στην απασχόληση. Υπάρχουν και άλλες εκδοχές ευελιξίας που έχουν ευδοκιμήσει κατά καιρούς στην Ευρώπη. Όμως όχι στην Ελλάδα. Σε μια αγορά εργασίας που λειτουργεί με την υπόθεση ότι «κανονικοί εργαζόμενοι» είναι βασικά οι άνδρες και όπου γίνονται επιλεκτικές παραχωρήσεις στις γυναίκες, όταν οι επιχειρήσεις δεν μπορούν να ξεφύγουν από τη νομοθεσία, δεν είναι παράξενο που ο οικονομικός ρόλος των γυναικών παρέμεινε φυλακισμένος στο καλούπι του ευκαιριακού ή συμπληρωματικού εργαζομένου. Αν και η απασχόληση των γυναικών αυξήθηκε, οι εργασιακές τους διαδρομές ήταν μετ' εμποδίων και το χάσμα φύλου τόσο στην απασχόληση όσο και στις συντάξεις παρέμεινε αγεφύρωτο. Αυτό αποτυπώνεται στις αντιλήψεις για τον οικονομικό ρόλο των γυναικών με οικογένεια διαχρονικά, όπως θα δούμε στη συνέχεια.

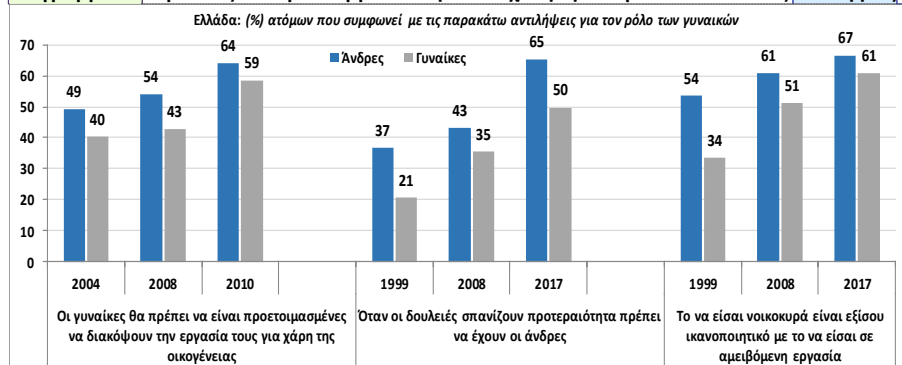
⁴⁵ Lewis (2010)- Goldin (2021). Ειδικά αν σκεφτούμε ότι, στην Ελλάδα (όπως και αλλού στη Νότια Ευρώπη), η παροχή φροντίδας θεωρείται πρωταρχική ευθύνη της οικογένειας (Bettio & Plantenga, 2004). Αυτό συνεπάγεται ότι οι δραστηριότητες φροντίδας παρεμβάλλονται και δημιουργούν εμπόδια στην ισότιμη συμμετοχή των γυναικών στην αγορά εργασίας (Simonazzi, 2009).

⁴⁶ Lyberaki et al. (2017).

6. Η εξέλιξη των αντιλήψεων περί ρόλων: απόψεις και αποτελέσματα

Πόσο εμπεδωμένες είναι οι ανισότητες στο μυαλό των ανθρώπων; Το 2010, η Ελλάδα είχε το τρίτο υψηλότερο (61%) ποσοστό ατόμων μεταξύ των χωρών της ΕΕ που δήλωναν ότι «οι γυναίκες πρέπει να είναι διατεθειμένες να διακόψουν την αμειβόμενη εργασία τους αν οι υποχρεώσεις στην οικογένεια το επιτάσσουν». Επίσης, οι περισσότεροι άνθρωποι θεωρούν ότι, όταν οι δουλειές είναι σπάνιες, προτεραιότητα για την πλήρωση των θέσεων αυτών πρέπει να δοθεί στους άνδρες (Διάγραμμα 11). Ακόμα πιο σημαντικό από το ποσοστό των αναχρονιστικών απόψεων είναι η διαχρονική τους τάση: μετά τη στροφή της χιλιετίας και καθώς οι γυναίκες μορφώνονται και εργάζονται περισσότερο, οι αντιλήψεις σημειώνουν οπισθοχώρηση.

Διάγραμμα 11: Πρόσδος και προσκόμματα στην απασχόληση των γυναικών και στις αντιλήψεις

Πηγή: Επεξεργασία πρωτογενών μικροδομημένων European Social Survey, European Value Study & World Values Survey.

Ίσως το πιο αποκαρδιωτικό εύρημα των μετρήσεων γνώμης αφορά τους ρόλους των φύλων. Το ποσοστό των ανθρώπων που δηλώνει ότι «το να είσαι νοικοκυρά είναι εξίσου ικανοποιητικό με το να είσαι σε αμειβόμενη εργασία» αυξάνεται έντονα, τόσο μεταξύ ανδρών όσο και μεταξύ γυναικών. Επιπλέον, μία στις τέσσερις γυναίκες και ένας στους τρεις άνδρες πιστεύουν πως, αν μια γυναίκα έχει υψηλότερο εισόδημα από τη δουλειά της σε σύγκριση με τον σύζυγο, «αυτό θα οδηγήσει πιθανότατα σε προβλήματα».⁴⁷

Πώς εγγράφονται λοιπόν οι εμπειρίες της κίνησης-αντίθετα-στο-ρεύμα στη συνείδηση των πρωταγωνιστριών; Με περιορισμένη ικανοποίηση για όσες έχουν εξουθενωθεί από αυτές. Ένας τρόπος να μετρήσει κάποιος την πραγματική σημασία των αλλαγών στη ζωή των γυναικών που τις έζησαν είναι να εξετάσει το σύνολο της επαγγελματικής ζωής των γυναικών που σήμερα είναι πάνω από 60 ετών. Οι γυναίκες αυτές μεγάλωσαν σε έναν κόσμο πρωτόγνωρων ευκαιριών, σε συνθήκες δημοκρατικής ομαλότητας και μακροχρόνιας ευημερίας, με θεσμούς υποστήριξης που δεν υπήρχαν παλιότερα αλλά, στο τέλος, γεύτηκαν τα απόνερα μιας μακράς και επίμονης οικονομικής κρίσης.

Μήπως, όμως, η οπισθοχώρηση στις αντιλήψεις απλώς εκφράζει τις δυσκολίες μιας πορείας οικονομικής ανεξαρτησίας; Μήπως είναι ένα τίμημα που το πληρώνουν όλες οι γυναίκες παντού, όπου επιχειρούν να σπάσουν το καλούπι; Χρησιμοποιώντας στοιχεία SHARElife,⁴⁸ επιχειρήσαμε να εξετάσουμε τις γυναίκες εκείνες που αποτελούν μειοψηφία στη χώρα τους από την άποψη της

Commented [AK72]: Θα χρειαστεί και πάλι το excel, για να στρωθεί κάπως και το διάγραμμα

Commented [T73R72]: OK
Επισυνάπτονται όλα τα ανοικτά αρχεία excel για όλα τα διαγράμματα

Commented [PE74]: Άτομα που συμφωνούν με τις παρακάτω αντιλήψεις (%)

Commented [T75R74]: Μπορείτε να το μορφοποιήσετε αναλόγως, από τα αρχεία excel

Commented [DE76]: Τελείες σε όλες τις προτάσεις π.χ. «οι γυναίκες... οικογένειας.»//Κόμμα: «Όταν οι δουλειές σπανίζουν,...»// Ποσοστό ατόμων που συμφωνεί (έχει διπλό κενό να σβηστεί)// Μια ιδέα που σκέφτηκα τώρα μήπως οι πηγές των εικόνων πρέπει να αναφέρονται στη βιβλιογραφία στο τέλος;

Commented [T77R76]: Μπορείτε να το μορφοποιήσετε αναλόγως, από τα αρχεία excel

⁴⁷ European Values Survey (2010), διαθέσιμη στο <https://europeanvaluesstudy.eu/>

⁴⁸ Lyberaki, Tinios & Papadoudis (2013).

συμμετοχής στην απασχόληση (αλλά αποτελούν την πλειοψηφία σε άλλες χώρες). Συγκρίναμε τους απολογισμούς ζωής δύο κατηγοριών γυναικών: εκείνων που αφοσιώθηκαν στην οικογένεια χωρίς να εργαστούν καθόλου, και εκείνων με πλήρη συμμετοχή στην απασχόληση. Η σύγκριση έγινε σε δύο χώρες: Ελλάδα και Σουηδία. Στην Ελλάδα, οι γυναίκες της πρώτης κατηγορίας ήταν ο κανόνας, στη Σουηδία το αντίθετο. Η συγκριτική άσκηση είχε διπλό ενδιαφέρον: συγκρίναμε τους απολογισμούς των δύο ομάδων γυναικών μεταξύ τους, στη χώρα τους. Στη συνέχεια συγκρίναμε τους απολογισμούς των γυναικών της ίδιας κατηγορίας (καριέρας και οικογένειας) ανάμεσα στις δύο χώρες (όπου ο κανόνας της πλειοψηφίας ήταν πολύ διαφορετικός). Τα ευρήματα μπορούν να συνοψιστούν ως εξής:

- Οι γυναίκες καριέρας στην Ελλάδα, παρά το γεγονός ότι κολυμπάνε κόντρα στο ρεύμα (είναι μόλις 25%), εκδηλώνουν μεγαλύτερη ικανοποίηση από τη ζωή τους σε σύγκριση με εκείνες που είναι αφοσιωμένες στην οικογένεια – που αποτελούν τον κανόνα (45%).
- Αν και είναι σε γενικές γραμμές περισσότερο εκπαιδευμένες, βρίσκονται σε καλύτερη κατάσταση υγείας και, τελικά, σε καλύτερη οικονομική θέση από τις υπόλοιπες γυναίκες στη χώρα τους (Ελλάδα), οι ίδιες πιστεύουν ότι η καριέρα τους είχε απαιτήσει σημαντικές θυσίες σε κάθε βήμα.
- Σε σύγκριση με τις γυναίκες καριέρας στη Σουηδία (όπου η καριέρα της γυναίκας αποτελεί τον κανόνα), οι πρωτοπόρες γυναίκες στην Ελλάδα έχουν χαμηλότερη ικανοποίηση από τη δουλειά τους, αισθάνονται ότι έχουν θυσιάσει πολλά γι' αυτήν, και εντέλει είναι λιγότερο ικανοποιημένες από τη συγκομιδή των επιτυχιών τους.

Μήπως άραγε αυτή η κόπωση είναι το αποτέλεσμα της προσπάθειας που απαιτείται για να κινηθούν κόντρα στο ρεύμα; Πώς αποτιμούν τη ζωή τους οι Σουηδές που αφοσιώθηκαν αποκλειστικά στην οικογένειά τους; Οι γυναίκες πλήρως αφοσιωμένες στην οικογένειά τους που δεν εργάστηκαν ποτέ στη Σουηδία (μικρή μειοψηφία), αν και φτωχότερες και με χαμηλότερο μορφωτικό επίπεδο, σημειώνουν την ίδια ικανοποίηση από τη ζωή τους σε σχέση με τις Σουηδές που εργάστηκαν, αλλά υψηλότερη ικανοποίηση από τις Ελληνίδες που εργάστηκαν – είναι, δηλαδή, μια επιλογή που γι' αυτές έχει αποδώσει. Συνεπώς, δεν έχει το ίδιο κόστος η απομάκρυνση από τον κανόνα σε διαφορετικές χώρες... Στις χώρες ίσων ευκαιριών, οι γυναίκες μπορούν να διαλέξουν τον ρόλο που προτιμούν χωρίς να υπάρξει τιμωρία ακόμη κι αν επέλεξαν τον δρόμο της μειοψηφίας.

Συνοψίζοντας, οι γυναίκες στην Ελλάδα κατάφεραν να αυξήσουν τον οικονομικό τους ρόλο, αναγκαστικά σε θέσεις πλήρους απασχόλησης (διότι μόνο εκείνες υπήρχαν). Αυτό έγινε ταχύτερα στο Δημόσιο και όταν μπορούσαν να ακουμπήσουν στο μαξιλάρι υπηρεσιών φροντίδας χαμηλού κόστους. Εντούτοις, οι αποδοχές τους από την εργασία παρέμεναν υπολειμματικές σε σύγκριση με τους συνομήλικους άνδρες ίδιων προσόντων. Και όταν πλέον βγαίνουν στη σύνταξη, το ποτήρι γίνεται ακόμα πικρότερο.

7. Συμπέρασμα: κατεβαίνοντας τα σκαλοπάτια μιας κυλιόμενης σκάλας ανόδου...

Πώς τα πήγαμε, λοιπόν, στο πεδίο της οικονομικής χειραφέτησης των γυναικών; Αν κοιτάξουμε προς τα πίσω, διαπιστώνουμε σημαντική πρόοδο στην ισότητα των φύλων όσον αφορά την αμειβόμενη εργασία. Διαδοχικές γενιές γυναικών παρέλαβαν τη σκυτάλη από τις προηγούμενες και προχώρησαν λίγο περισσότερο, σε μια καλύτερη ισορροπία ανάμεσα στα φύλα, τόσο στην προσωπική ζωή όσο και στην κοινωνική. Η αίσθηση της προόδου και της επιτυχίας μετριάζεται ουσιαστικά αν, αντί να κοιτάμε προς τα πίσω, κοιτάξουμε προς τα πλάγια: αν συγκρίνουμε τις επιδόσεις μας με εκείνες άλλων ευρωπαϊκών κοινωνιών. Η επιτυχία της ισότητας στην Ελλάδα υπολείπεται των επιτυχιών της Ισπανίας, της Ιταλίας, της Ιρλανδίας. Δεν υπάρχει αμφιβολία όμως ότι η πρόοδος είναι ορατή και σημαντική. Το αποκαλύπτει ακόμα και η πιο πρόσχειρη σύγκριση πορτρέτων ζωής σε κάθε

Commented [AK78]: Σε σχέση με τις Σουηδές που εργάστηκαν;

Commented [T79R78]: OK
Προστέθηκε επεξήγηση στο κείμενο

οικογένεια – το άλμπουμ των οικογενειακών φωτογραφιών. Ήταν μια διαδρομή με επιτυχίες και εμπόδια που διαχρονικά ενίσχυσε την οικονομική χειραφέτηση των γυναικών – τόσο στα χρόνια της οικονομικής μεγέθυνσης όσο και στα δύσκολα χρόνια της κρίσης. Η διαδρομή αυτή ήταν μια κυλιόμενη σκάλα ανόδου (προς την ισότητα), αν και η δική μας σκάλα ήταν λίγο πιο αργή από των γειτόνων μας.

Ο μεγάλος τροχός της Ιστορίας αποτελείται από ατομικές διαδρομές που διαφέρουν από γενιά σε γενιά. Κάθε γενιά έχει να αναμετρηθεί με τις δικές της ευκαιρίες και παγίδες. Φαίνεται εκ πρώτης όψεως παράδοξο ότι, έχοντας διαγράψει τόσο λαμπερή τροχιά επιδόσεων, έχοντας εξοπλίσει τα κορίτσια με περισσότερα εκπαιδευτικά εφόδια σε σύγκριση με τα αγόρια (όπως είναι άλλωστε η διεθνής τάση), έχοντας κάνει μικρά και δύσκολα βήματα σε απαιτητικές καριέρες και επαγγέλματα που ήταν κάποτε κλειστά για τις γυναίκες, η επίγευση είναι πικρή. Τι είναι αυτό που κάνει ένα ατομικό ταξίδι προς τα πάνω να δίνει την αίσθηση της πρόσκρουσης για τις ταξιδιώτισσες;

Η διάχυτη αίσθηση «ατομικής ήττας σε περιβάλλον γενικευμένης προόδου» μπορεί να εξηγηθεί μόνο αν εξετάσουμε τα δεδομένα του κύκλου ζωής των γυναικών. Εκεί, βλέπουμε να επαναλαμβάνεται σε ελάχιστες παραλλαγές το ίδιο σενάριο: το κορίτσι ξεκινάει το ταξίδι από ψηλότερο σκαλοπάτι σε σύγκριση με τη μαμά της. Γνωρίζει ότι έχει επιβιβαστεί σε κυλιόμενη σκάλα ανόδου και παίζει τα χαρτιά της με προσοχή: μορφώνεται, βρίσκει δουλειά και νομίζει ότι έφτασε στον προορισμό της ισότητας. Χρησιμοποιεί την εκπαίδευση, τις ευκαιρίες απασχόλησης στο Δημόσιο που δείχνει «μεγαλύτερη κατανόηση», χρησιμοποιεί τις μετανάστριες ντανάδες για να μεγαλώσει τα παιδιά της (διότι συχνά η μαμά της εργάζεται κι αυτή), ή επίσης η μητέρα της είναι πλέον μεγάλης ηλικίας εφόσον και η ίδια έγινε μητέρα σε μεγαλύτερη ηλικία), μακαρίζει τον εαυτό της που δεν γεννήθηκε νωρίτερα και ατενίζει το μέλλον με αισιοδοξία. Όμως, σε κάθε επεισόδιο της ζωής της, νιώθει ότι κατεβαίνει ένα σκαλί σε σύγκριση με τους συνομήλικους άνδρες. Προσκρούει σε μια γυάλινη οροφή που δεν αστειεύεται.

Η διαδρομή ήταν μεταμορφωτική, αλλά δεν ήταν ιδιαίτερα απελευθερωτική. Δεν ήταν αρκετά απελευθερωτική οικονομικά, διότι δεν υπήρχαν υποδοχές στην ιδιωτική αγορά εργασίας (ήταν άκαμπτη, δεν δημιουργούσε πολλές νέες θέσεις εργασίας, και εκείνες που υπήρχαν ήταν κομμένες στα μέτρα του άνδρα-κουβαλητή), ενώ η «κατανόηση» του Δημοσίου προς τις γυναίκες συνοδευόταν από αστερίσκους (για να απολαύσεις τα προνόμια, έπρεπε να μπει σε δεύτερη ταχύτητα μιας νωχελικότερης καριέρας και να βγεις στη σύνταξη νωρίς, ώστε να φροντίσεις την οικογένειά σου). Και στον ιδιωτικό και στον δημόσιο τομέα, όσο μεγάλωναν οι εργαζόμενες, έβλεπαν το χάσμα φύλου να βαθαίνει συνεχώς.

Κοινός παρονομαστής: ένα πρόβλημα χωρίς όνομα, διαφορετικό από της Betty Friedan (1963) που κατέγραψε τη δυσφορία και το «άδειασμα» που ένιωσαν οι γυναίκες με πτυχία όταν αυτοπεριορίστηκαν σε παραδοσιακούς ρόλους νοικοκυράς χάρη στην οικογένεια. Στη δική μας περίπτωση, η πικρή δυσφορία δημιουργείται από τη διάψευση των προσδοκιών. Τη ζημιά την προκαλεί η αναντιστοιχία ανάμεσα στη γενική πεποίθηση ότι λύσαμε το πρόβλημα (τα πράγματα βελτιώθηκαν ώστε να έχει πλέον ανοίξει ο δρόμος των ίσων ευκαιριών) και στην ιδιωτική ασφυξία, διότι τα κενά φροντίδας τραβάνε πίσω σαν λάστιχα τις κατακτήσεις. Αυτή η αναντιστοιχία ενσταλάζει πικρία στη συνείδηση των γυναικών. Τα «μαθήματα» του κύκλου ζωής θυμίζουν την εξουθένωση της κολυμβήτριας που κολυμπάει κόντρα στο ρεύμα. Παρά τον κόπο και τα βάσανα, οι εργαζόμενες γυναίκες στη διάρκεια της δικής τους ζωής (επειδή μόνο αυτήν έχουν) είδαν τον εαυτό τους να κατεβαίνει τα σκαλοπάτια της κυλιόμενης σκάλας ανόδου. Η διάψευση δρομολόγησε μια συντηρητική αντίδραση: οπισθοχώρηση στις αντιλήψεις ολόκληρης της κοινωνίας. Ενώ η κυλιόμενη σκάλα αναμφίβολα κινείται ανοδικά, η γυάλινη οροφή έχει επιβάλει τους δικούς της, αργούς

Commented [PE80]: ή επίσης η μητέρα της είναι πλέον μεγάλης ηλικίας εφόσον και η ίδια έγινε μητέρα σε μεγαλύτερη ηλικία

Commented [T81R80]: OK
Προστέθηκε η φράση αυτή στο κείμενο

Commented [PE82]: των γυναικών;

Commented [T83R82]: Σωστά

ρυθμούς – ενίοτε και την οπισθοχώρηση. Όσο η παροχή φροντίδας παραμένει σε εκκρεμότητα, η διαδρομή της ισότητας θα δολιχοδρομεί και θα εξουθενώνει.

Commented [PE84]: Έλεγχος από τη συγγραφέα της προσθήκης

Commented [T85R84]: Συμφωνώ

Βιβλιογραφία

Ελληνόφωνη

Αβδελά, Έφη (1990), Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού: Καταμερισμός της εργασίας κατά φύλα στον δημόσιο τομέα, 1908-1955, Αθήνα: Μελέτες Νεοελληνικής Ιστορίας, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος.

Αβδελά, Έφη & Ψαρρά, Αγγελικά (1985), Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Μια ανθολογία, Αθήνα: Γνώση.

Αγριαντώνη, Χριστίνα (1986), Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα, Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος.

Βαρίκα, Ελένη (1987), Η Εξέγερση των Κυριών. Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833-1907, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.

Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδας (ΕΣΥΕ), Απογραφή πληθυσμού (διάφορα έτη).

Commented [PE86]: Για Χριστίνα: Στον Ιορδάνογλου: Απογραφές πληθυσμού και πλάγια. Αν αλλάξει κάτι, να περαστεί και στις υποσημειώσεις

Commented [T87R86]: OK

Ζιώγου-Καραστεργίου, Σιδηρούλα (1986), Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893), Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας.

Ισηγόνης, Αντώνιος (1965), «Το Ελληνικό Παιδαγωγείον Σμύρνης: Η κορασιακή εκπαίδευσις», Μικρασιατικά Χρονικά, τ. ΙΒ', αριθμός σελ: 99-105.

Commented [PE88]: Είναι σωστές οι σελίδες 99-105;

Καιροφύλας, Γιάννης (1982), Η Αθήνα και οι Αθηναίες, Αθήνα: Εκδόσεις Φιλιππότη.

Commented [T89R88]: Ναι

Λέφας, Χριστόδουλος (1942), Ιστορία της εκπαίδευσως, Αθήνα: Οργανισμός Εκδόσεως Σχολικών Βιβλίων.

Λυμπεράκη, Αντιγόνη (2017), Γυναίκες στην Οικονομία, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαδόπουλος.

Λυμπεράκη, Αντιγόνη & Τήνιος, Πλάτων (2010), «Γυναίκες και απασχόληση: Ανασκόπηση και νέες προοπτικές», στο Η ελληνική αγορά εργασίας: Χαρακτηριστικά, εξελίξεις και προκλήσεις. Ομιλίες ημερίδας 22 Μαρτίου 2010, Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος.

Μακρής, Ευάγγελος (1972), Ο οικονομικά ενεργός πληθυσμός της Ελλάδος και η απασχόλησιν αυτού, 1821-1972, Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.

Ξανθοπούλου, Κωνσταντίνος (1873), Πρώτη και μέση εκπαίδευσις και περί ανατροφής και εκπαιδεύσεως των κορασίων, Εν Αθήναις: Εκ του τυπογραφείου των αδελφών Περρή.

Παπαταξιάρχης, Ευθύμιος, Αθανασοπούλου, Αγγελική & Τοπάλη, Πηνελόπη (2009), Κόσμοι της οικιακής εργασίας: Φύλο, μετανάστευση και πολιτισμικοί μετασχηματισμοί στην Αθήνα του πρώιμου 21ου αιώνα, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Συμεωνίδου, Χάρις (1986), «Η εξέλιξη του οικονομικά ενεργού πληθυσμού των γυναικών στην Ελλάδα: 1961-1981», Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, 63, 293-317.

Φουρνάρη, Ελένη (1987), Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών, ελληνικοί προβληματισμοί (1830-1910): Ένα ανθολόγιο, Αθήνα: Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς.

Φράγκος, Διονύσιος (1980), Ο οικονομικά ενεργός πληθυσμός της Ελλάδας -Εξελίξεις και Προοπτικές, Αθήνα: Εκδόσεις Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.

Φράγκος, Διονύσιος (1983), Μακροχρόνιες εξελίξεις του οικονομικά μη ενεργού πληθυσμού της Ελλάδας, Αθήνα: Εκδόσεις Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.

Ξενόγλωσση

Betti, Gianni, Bettio, Francesca, Georgiadis, Thomas & Tinios, Platon (2015), Unequal Ageing in Europe: Women's Independence and Pensions, New York: Palgrave Macmillan.

Bettio, Francesca & Plantenga, Janneke (2004), "Comparing Caring Regimes in Europe", *Feminist Economics*, 10(1), 85-113.

Börsch-Supan, Axel, Brandt, Martina, Hank, Karsten & Schröder, Mathis. (2011). *The Individual and the Welfare State: Life histories in Europe*, Springer: Heidelberg.

Cavounidis, Jennifer (2006), "Labor Market Impact of Migration: Employment Structures and the Case of Greece", *International Migration Review*, 40 (3), 635-660.

Cholezas, Ioannis & Tsakloglou, Panos (2006), Gender earnings differentials in the Greek labour market, Athens University of Economics and Business, IMOP and IZA.

European Values Survey (2010), διαθέσιμη στο <https://europeanvaluesstudy.eu/>

Ferrera, Maurizio (1996), "The Southern Model of Welfare in Social Europe", *Journal of European Social Policy*, 6 (1), 17-37.

Friedan, Betty (1963), *The Feminine Mystique*, USA: WW Norton.

Goldin, Claudia (2021), Career and Family: Women's Century-Long Journey Toward Equity, Princeton: Princeton University Press.

Kasimis, Charalambos & Papadopoulos, Apostolos (2005), "The Multifunctional Role of Migrants in the Greek Countryside: Implications for the Rural Economy and Society", *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 31 (1), 99-127.

Lewis, Jane (2009), Work-family balance, gender and policy, USA & UK: Edward Elgar Publishing.

Lyberaki, Antigone (2017), "Gender and Modernisation", in: S. Economides (ed.), Greece: Modernisation and Europe 20 Years On, The Hellenic Observatory/The European Institute & The London School of Economics and Political Science.

Lyberaki, Antigone (2011), "Migrant Women, Care Work and Women's Employment in Greece", *Feminist Economics*, 17 (3), 103-131.

Lyberaki, Antigone (2008), "Deae ex Machina": Migrant Women, Care Work and Women's Employment in Greece, The Hellenic Observatory/The European Institute & The London School of Economics and Political Sciences.

Lyberaki, Antigone, Meghir, Costas & Nikolitsas, Daphe (2017), "Labor Market Regulation and Reform in Greece", in: Costas Meghir, Christopher A. Pissarides, Dimitri Vayanos & Nikolaos Vettas (eds), *Beyond Austerity: Reforming the Greek Economy*, USA & UK: The MIT Press, 211-250.

Lyberaki, Antigone & Tinios, Platon (2014), "The Informal Welfare State and the Family: Invisible Actors in the Greek Drama", *Political Studies Review*, 12 (2), 193-208.

Lyberaki, Antigone, Tinios, Platon & Papadoudis, George (2013), "Retrospective Explanation of Older Women's Lifetime Work Involvement: Individual Paths around Social Norms", *Advances in Life Course Research*, 18, 26-45.

Nicoletti, Giuseppe & Scarpetta, Stefano (2005), "Product Market Reforms and Employment in OECD Countries", OECD Economics Department *Working Papers* 472, OECD Publishing.

Simonazzi, Annamaria (2009), "Care Regimes and National Employment Models", *Cambridge Journal of Economics*, 33 (2), 211-232.

Tinios, Platon, Bettio, Francesca & Betti, Gianni (2015), *Men, Women and Pensions*, Publications Office of the European Union.